

HET OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK VAN DE OUDE WOONGRONDEN IN DE OVER- EN NEDER-BETUWE

INHOUD

Inleiding	66	Beschrijving van de oudheidkundige vind- plaatsen in de Over- en Neder-Betuwe.	79
De vóór-Romeinse bewoning.	67	Tabel van de gemeenten in de Betuwe met de aantallen vindplaatsen uit verschillende perioden t.o.v. het totale aantal	90
De bewoning in de Romeinse tijd	67	Geraadpleegde literatuur.	91
De bewoning in de Merovingische periode	76		
De bewoning in de Karolingische tijd en de latere middeleeuwen	78		
Slotbeschouwing.	78		

INLEIDING

„Wij dachten, dat misschien bij latere nasporingen de
Woerden zelve nog wel zouden kunnen dienen, om met
de wegen, die op dezelve aanloopen, de oudste ver-
deeling der Betuw in het licht te stellen”.

O. G. HELDRING, 1839.

Sedert de dagen, dat Ds O. G. HELDRING van Hemmen zijn „Wandelingen ter opsporing van Bataafse en Romeinse oudheden, legenden enz.” door de Betuwe maakte, zijn door verschillende oudheidkundigen de onderzoekingen voortgezet. Ongetwijfeld konden talrijke nieuwe bijzonderheden aan de gegevens van HELDRING worden toegevoegd, maar de uitspraak van JANSSEN, dat deze predikant de eerste en meeste oudheidkundige ontdekkingen aan de Linge heeft gedaan, blijft nog steeds volledig van kracht. Het staat niet alleen vast, dat Ds HELDRING het initiatief in deze heeft genomen, doch de uitvoering, die hij aan zijn oorspronkelijke idee heeft gegeven, kan men nog steeds alle lof toezwaaien. Dit laatste moge de lezers van HELDRING'S „Wandelingen” wat ongelovig in de oren klinken, doch indien men met de werkelijkheid van het Betuwse land en het oudheidkundig onderzoek aldaar wordt geconfronteerd, zoals thans is geschied in verband met de bodemkartering van de Betuwe, dan krijgt men steeds meer waardering voor de wijze, waarop Ds HELDRING zijn woonstreek oudheidkundig heeft bekeken.

De verwachting, die HELDRING uitsprak en die wij aan het begin van dit verslag citeerden, namelijk dat latere nasporingen de oudste verdeling van de Betuwe in het licht zouden kunnen stellen, is thans na ruim een eeuw voor een deel in vervulling gegaan. Zonder aan de onderzoekingen van oudere en tegenwoordige oudheidkundigen te kort te willen doen, menen wij te moeten vaststellen, dat eerst dank zij de bodemkundige onderzoekingen van de laatste jaren HELDRING'S ideaal voor een groot deel verwezenlijkt is. Want na bovengenoemd citaat gaat HELDRING als volgt verder: „Wat rijken blik zoude men dan hier in de diepste oudheid kunnen werpen! Hoe zoude de gansche landstreek als eene kaart voor de oogen liggen, niet verdeeld naar de tegenwoordige dorpen en wegen, maar naar de oude Woerden en de hoofdwegen, die zich op dezelve rigten!” En inderdaad zijn wij thans in staat om een kaartbeeld te ontwerpen van de Romeinse bewoning in de Betuwe, waar dan nog wel niet de wegen op ingetekend kunnen worden, maar waar toch in ieder geval met zekerheid de meeste woonplaatsen op voorkomen.

In het voorwoord bij het verslag over het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard, hebben wij nagegaan, welke werkwijze is gevolgd en welke

mogelijkheden zich daarbij voordoen. Wij volstaan er mee naar die uiteenzetting te verwijzen (MODDERMAN, Bull. O.B.). Een enkele, speciaal voor de Betuwe geldende, bijzonderheid moge hier nog volgen.

De Over- en Neder-Betuwe zijn in overzicht gekarteerd, waarbij evenals in de Bommelerwaard alle oude cultuurgronden op stroomgrondruggen werden gevonden. Zie Kaart II en III.

Het oudheidkundig onderzoek vond in hoofdzaak in 1947 plaats. Slechts in enkele gevallen werd studie gemaakt van de uiterwaarden, want hier werd niet gekarteerd en wij hielden ons in het algemeen aan het gebied, waar de Stichting voor Bodemkartering werkzaam is geweest.

Gaarne spreken wij bij de volledige publicatie van het onderzoek in de Betuwe nogmaals onze erkentelijkheid uit voor de wijze, waarop de karteringsleiders en karteerders van dit gebied ons metterdaad hebben geholpen. Met Dr Ir F. W. G. PIJLS mochten wij slechts korte tijd samenwerken; met Ir H. EGBERTS hadden wij zowel in het veld als binnenshuis een zeer intensief contact over alle kwesties, de oudheidkunde van de Betuwe betreffende. Ook Ir J. DOORENBOS danken wij hierbij voor zijn waardevolle mededelingen omtrent enkele nieuwe vindplaatsen bij Opheusden.

DE VÓÓR-ROMEINSE BEWONING

Helaas zijn door ons onderzoek geen nieuwe inzichten gewonnen betreffende een eventuele bewoning in het neolithicum, de bronstijd of de allervroegste ijzertijd. Wij moeten er daarom mee volstaan, de ons bekend geworden vondsten, in de literatuur genoemd, hier te citeren.

PLEYTE noemt in zijn „Nederlandsche Oudheden” een stenen wig (lang 5.5 cm) opgebaggerd uit de Waal bij Ewijk; van Hemmen een beitel (lang 17 cm); van Zetten 2 beitels (lang 21 en 8.5 cm) en van de woerden van Herveld een vuurstenen mes, een bronzen kokerbijl en andere bronzen voorwerpen.

Van Dr W. C. BRAAT vernamen wij, dat hij bij zijn opgravingen onder Ressen een secundair gebruikt fragment van een stenen bijl heeft gevonden, die mogelijk door de latere bewoners ter plaatse is gevonden en weer in gebruik is genomen.

Deze spaarzame gegevens kunnen moeilijk als basis dienen voor uitvoerige bespiegelingen over de praehistorische bewoning in de Betuwe, zelfs indien wordt aangenomen, dat PLEYTE's berichtgevers geen onjuiste opgaven hebben verstrekt. Vooruitlopend op hetgeen zal worden medegedeeld in de volgende hoofdstukken kan echter wel worden opgemerkt, dat er grote kans bestaat, dat in de Over-Betuwe rondom Andelst en Elst de oudste bewoningssporen zullen moeten worden gezocht.

DE BEWONING IN DE ROMEINSE TIJD

Het is bij onze methode van onderzoek niet mogelijk een onderscheid te maken tussen de inheemse bewoning gedurende de Romeinse occupatie en die vlak daarvoor. Hoewel VAN GIFFEN bij de vergelijking van het inheemse aardewerk uit de beide woonlagen te Ressen tweeërlei indruk heeft gekregen, is het ons niet mogen gelukken van deze indeling gebruik te maken. Enerzijds is ons materiaal quantitatief onvoldoende, terwijl anderzijds de omschrijving van het verschil, zoals VAN GIFFEN die geeft, vrij vaag blijft¹⁾.

Om deze moeilijkheden te ondervangen, hebben wij gemeend niet zo zeer de nadruk te moeten leggen op het verschil tussen vóór-Romeins en Romeins, als wel op inheems tegenover

1) „Onder de vondsten der primaire nederzetting toch verdwijnt het kartelrandige vaatwerk, treedt daarentegen het gesauste vaatwerk zonder ooren geheel op den voorgrond” enz. VAN GIFFEN 1928.

Romeins. De inheemse bewoningssporen, waaronder zich dus ongetwijfeld ook vóór-Romeinse bevinden, zullen worden behandeld met de Romeinse bewoning hierna.

Het „eiland der Bataven” heeft zich reeds gedurende ruim een eeuw in de belangstelling der oudheidminnaars mogen verheugen. Het is dan ook niet te verwonderen, dat in dit gebied het aantal door de bodemkartering nieuw ontdekte, bewoonde oorden, kleiner is dan in de Bommelerwaard, die nog onontgonnen terrein was. Wel zijn wij nu in staat beter dan tevoren een overzicht van de Romeinse bewoning in de Betuwe te geven. Het zal immers na de bodemkartering niet mogelijk zijn, om nog veel nieuwe woonplaatsen te ontdekken. Wij hebben enigermate de limiet benaderd. Het is gebleken, dat alleen de na-Romeinse afzettingen van Rijn en Waal ons parten kunnen spelen. Deze sedimenten zijn nl. niet steeds als zodanig herkend en bovendien is hun dikte in bepaalde gevallen groter dan de diepte waarop is geboord. Voorbeelden van dit verschijnsel zijn gevonden ten Westen van Opheusden door Ir J. DOORENBOS (Kesteren 92 en 93).

In de literatuurlijst hebben wij zoveel mogelijk bijeengebracht, wat door HELDRING, JANSSEN, PLEYTE, HOLWERDA, HEUFF, BRENKMAN, VAN GIFFEN en BRAAT is gepubliceerd over oorspronkelijke oudheidkundige onderzoeken in de Betuwe. Daarnaast heeft zich echter nog een aanzienlijke literatuur ontwikkeld over het verloop van de noordelijke Romeinse weg van de Peutingerk kaart. Dit probleem is dermate fascinerend, dat ieder die zich ermee inlaat, er door wordt gegrepen, totdat hij voor zichzelf een oplossing meent te hebben gevonden. Het is dan ook welhaast onmogelijk om alle geschriften over dit onderwerp te verzamelen, terwijl het nut daarvan bovendien twijfelachtig is. Het zou alleen curieus zijn, om eens te weten hoeveel over de Peutingerk kaart is geschreven. De meeste publicaties zijn thans sterk verouderd of zijn gebaseerd op de meest vreemde, niet bewezen hypothesen. Het probleem van de Romeinse wegen in ons land is niet langer gebaat bij nog meer van dergelijke studies, doch kan alleen nader worden gebracht bij een oplossing door feitelijke gegevens. Wij noemen tenslotte nog enkele der meest bekende schrijvers over dit onderwerp. Het zijn LEEMANS, BUDDINGH, WESTENDORP, KROON, HOLWERDA, HETTEMA, SCHOO, SCHOLTE en BYVANCK.

In het voorgaande zetten wij reeds uiteen, dat er in dit verslag geen onderscheid zal worden gemaakt tussen de inheemse bewoning uit de periode vóór de Romeinse occupatie en die gedurende de eigenlijke Romeinse tijd. Wij zullen ons dus thans in het algemeen gesproken bezig houden met bewoningssporen uit de eerste 4 eeuwen van onze jaartelling, waarbij, voorzover het de inheemse resten betreft, ook nog de 1e eeuw voor Chr. gemeoid kan zijn. In totaal stelden wij op 96 plaatsen in de Over- en Neder-Betuwe bewoningssporen uit die tijd vast. Naast de beschrijving van iedere vindplaats afzonderlijk, komt het ons gewenst voor, om een overzicht te geven, waarin meer aandacht kan worden besteed aan de bewoningsdichtheid en de verhouding tussen inheemse en Romeinse bewoning. Voor bijzonderheden zij dus verwezen naar de bijlage: „Beschrijving van Oudheidkundige vindplaatsen in de Over- en Neder-Betuwe”. Bovendien voegen wij nog een tabel toe, waarin de vindplaatsen gemeente-gewijs van Oost naar West zijn opgesomd, naar hun verschillende kenmerken. Deze tabel moet als volgt worden gelezen: Van de 9 vindplaatsen in de gemeente Bommel is op 7 een duidelijk inheemse bewoning geconstateerd enz. De tussen ( ) geplaatste getallen hebben betrekking op twijfelachtige gevallen.

Vangen wij ons overzicht van de inheems-Romeinse bewoning bij het Pannerdense Kanaal aan, dan zien wij in de omgeving van Doornenburg en Gent een vijftal bewoonde oorden, dat zich over het algemeen kenmerkt door een overwegend inheems karakter. In vergelijking met andere delen van de Betuwe moet dit gebied tot de dichtbevolkte worden gerekend. Zie Kaart II.

Volkomen in tegenstelling hiermee is de omgeving van Angeren, Huissen en Elden, die geen enkele vindplaats opleverde en die als zodanig een geheel eigen plaats inneemt in de Betuwe. De oorzaak van deze steriliteit zal men wellicht voor een deel kunnen verklaren, door te wijzen op de geweldige oppervlakten overslaggrond, die zich daar langs de Rijn bevinden. Geheel bevredigend is deze verklaring niet, omdat elders wel degelijk Romeinse bewoning temidden van de overslag is gevonden. Nergens hebben deze overslaggronden echter zo'n uitgestrektheid als bij Huissen. De enige vondsten, die in deze omgeving op Romeinse activiteit wijzen, zijn de steen met inscriptie en een bronzen Romeinse pan, die „te" Malburgen zijn gevonden. (Ex. Rom. III p. 112).

Het beeld, dat wij van de bewoning in de meest oostelijke punt van de Betuwe zagen, komt sterk overeen met hetgeen de verdere Over-Betuwe tot aan Hemmen te zien geeft. De stroomgronden waren ook hier dicht bewoond, terwijl het inheemse karakter van de vindplaatsen, op enkele uitzonderingen na, overheerst. Rondom Elst treedt het Romeinse karakter wat meer naar voren, terwijl niet ver van de Rijn de vindplaatsen Ruttenshofstede, Uilenburg en de Hogen Asterd overwegend Romeins zijn. In de buurt van de dorpen Homoet, Slijk-Ewijk, Herveld en Zetten is de bewoning daarentegen veel meer inheems.

Indien wij thans de Neder-Betuwe in onze beschouwingen betrekken, moeten wij allereerst wijzen op het feit, dat de bewoning van Over-Betuwe en Neder-Betuwe op vele punten uitgesproken verschillend is verlopen. Mocht dit uit de verspreiding van de vóór-Romeinse vondsten misschien al enigszins zijn af te leiden, des te duidelijker blijkt het uit de inheemse en Romeinse bewoning.

Allereerst valt op, dat het totale aantal vindplaatsen naar verhouding in de Neder-Betuwe veel kleiner is dan in de Over-Betuwe. Deze getallen bedragen voor de Over-Betuwe 64 waarvan 52 met inheemse scherven en voor de Neder-Betuwe 37, waarvan 21 met inheemse invloed. De oppervlakken van de beide delen verhouden zich respectievelijk als 3 staat tot 2. Bovendien blijkt het inheemse karakter, dat vrijwel alle woonplaatsen in de Over-Betuwe typeert, in de Neder-Betuwe slechts op een klein aantal terreinen aanwijsbaar te zijn. Het Romeinse karakter treedt in de Neder-Betuwe sterk op de voorgrond.

Men kan in de Romeinse en inheemse bewoning van de Neder-Betuwe nog een tweetal groepen onderscheiden:

1. Een Rijngroep, die ligt in de gemeenten Kesteren, Lienden en Maurik;
2. Een Waal-Lingegroep, die de gemeenten Echteld, Zoelen en Buren omvat, voor zover deze zijn gekarteerd.

Beide groepen worden gescheiden door een niet bewoonde middenzône.

Van de eerste groep is de vindplaats in het dorp Eck de belangrijkste. Bij de zuidelijke groep valt vooral op een sterkere inheemse invloed in het Westen op de hoge stroomgronden aldaar.

De bovenstaande beschrijving is vrijwel uitsluitend van toepassing op de toestanden, zoals die zich gedurende de laatste helft van de eerste eeuw na Chr. en de IIe eeuw hebben ontwikkeld, tot het midden van de IIIe eeuw. Vóór dien was vooral de Over-Betuwe bewoond door de inheemsen. Het verdient thans echter onze speciale aandacht, hoe de geheel veranderde omstandigheden na circa 260 zich weerspiegelen in de vondsten. De zeldzame sporen van IVe eeuwse invloeden vragen dan ook onze bijzondere aandacht. Op 11 plaatsen hebben wij scherven opgeraapt, die positief in de IVe eeuw zijn vervaardigd. Van een viertal andere punten is IVe eeuwse bewoning mogelijk, doch nog niet vaststaand. Zie de tabel op blz. 90.

Wanneer wij de verspreiding van deze vondsten over de Betuwe nagaan, blijkt duidelijk hoe in de 4e eeuw de Over-Betuwe, en wel in het bijzonder de gemeenten Elst en Valburg, een geliefd vestigingsoord is geweest. Daarnaast zijn het in de Neder-Betuwe alleen twee punten in de gemeente Echteld, die vondsten uit deze periode hebben opgeleverd.

In de Over-Betuwe valt het accent bij de verspreiding der vindplaatsen met IVe eeuwse scherven nog in het bijzonder op de omgeving van Herveld en Zetten. Het is in dit gedeelte van de Betuwe, dat men ook Castra Herculis zal moeten zoeken. Geografisch wordt dit wel aannemelijk door de bijzondere concentratie van vondsten aldaar, doch het is buitengewoon moeilijk om vooralsnog met zekerheid één bepaald punt als Castra Herculis aan te wijzen.

Ons overzicht van de bewoning in de Betuwe zou niet volledig zijn, indien wij geen aandacht zouden besteden aan de stroomdraden, die op de bodemkaart zijn ingetekend. De vraag, welke functie deze in de Romeinse tijd kunnen hebben gehad, is van veel belang voor ons inzicht in de bewoningsgeschiedenis. Het is slechts in enkele gevallen aannemelijk te maken, dat zo'n stroomdraad in de Romeinse tijd nog een functie als rivierarm had. Een voorbeeld hiervan is de grote stroomdraad, die van Haalderen over Elst naar Driel te vervolgen is (zie Kaart II). Over haar gehele lengte is deze stroom nog in het landschap waarneembaar, terwijl de talrijke bewoonde oorden langs haar oevers de indruk versterken, dat wij hier met een Rijnarm uit de Romeinse tijd te doen hebben. De opgravingen in de N.H. Kerk te Elst, van een Gallo-Romeinse tempel, kunnen onze opvattingen in deze nog versterken. De grote hoeveelheden bouw materiaal, die voor het heiligdom nodig waren, zouden zeer wel over de Rijn- of Waalarm van Haalderen af kunnen zijn aangevoerd. Ten Zuiden en Zuidwesten van Elst bevindt zich een groot aantal stroomdraden, waarvan alleen gezegd kan worden, dat zij wellicht gedeeltelijk in de eerste eeuwen na Chr. nog gedurende enkele maanden van het jaar als overlaat en afvoer voor de wateroverlast van de regelmatige rivierarmen hebben dienst gedaan.

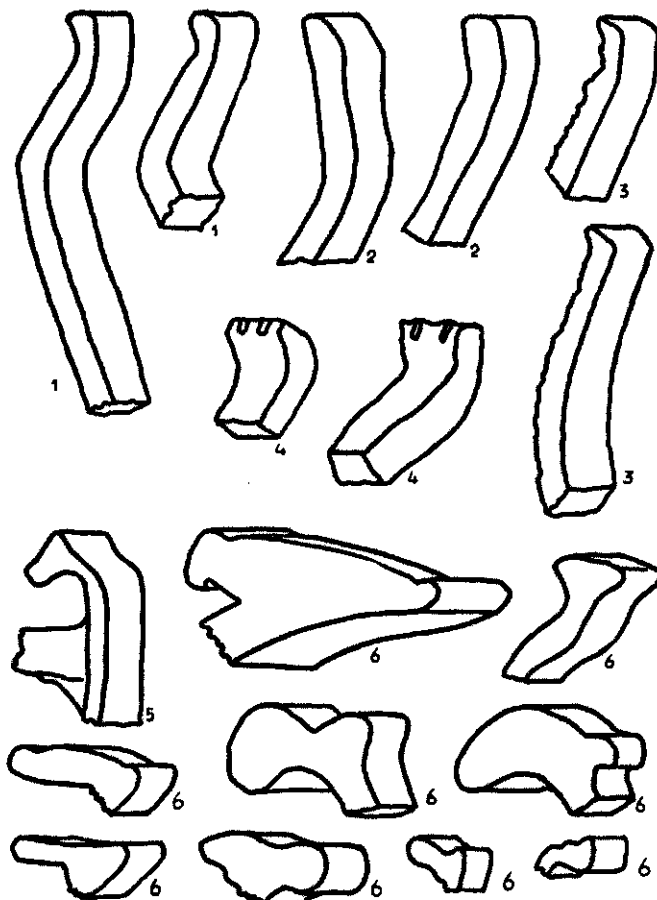
Een tweede stroomdraad, die in de Romeinse tijd nog als riviertak kan hebben dienst gedaan, is degene die langs Herveld, Zetten en Hemmen loopt en daarbij aansluitend degene, die bij de Nijburg in de tegenwoordige Rijn uitmondt. In geen van deze gevallen kunnen wij positieve bewijzen aanvoeren. Alleen het feit, dat wij in de Bommelerwaard langs de Oude Waal (tussen Zaltbommel en Zuilichem) een reeks Romeinse woonplaatsen hebben gevonden (MODDERMAN 1948), heeft onze aandacht gevestigd op de mogelijkheid, dat ook elders de aanwezigheid van vroege bewoning langs een stroomdraad erop zou kunnen wijzen, dat die stroomdraad nog actief was ten tijde van de oudste occupatie. Voorts hebben wij ons laten leiden door het huidige karakter van de stroomdraad. Zij moet duidelijk waarneembaar zijn in het landschap, indien men met enige grond zijn vermoeden mag uitspreken, dat daar geologisch gesproken nog zeer kort geleden een rivierarm heeft gestroomd. Dat men deze oude stromen thans nog duidelijk kan zien, is een gevolg van het ingrijpen van de mens door de dijk aanleg, waardoor de oude beddingen zijn afgedamd en binnengedijkt. Een oude, op natuurlijke wijze aan zijn eind gekomen riviertak is over aanzienlijke afstanden geheel dichtgespoeld en zelfs niet meer als laagte te onderscheiden.

Het aardewerk

Bij ons onderzoek van de oude cultuurgronden in de Betuwe hebben wij ongeveer 2000 scherven verzameld. Dit materiaal is uiteraard doorgaans klein van stuk, zodat het minder geschikt is, om een uitvoerige behandeling van elk exemplaar apart te geven. Voor hen, die een

verdergaande studie van deze vondsten wenssen te maken, staan de afzonderlijke beschrijvingen ter beschikking, welke zich bevinden op het documentatiebureau van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en op de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen. De vondsten bevinden zich in de collectie van het Rijksmuseum voornoemd.

In dit verslag willen wij geen uitgebreide verantwoording van het schervenmateriaal geven,

Afb. 15

doch ons beperken tot enkele zeer algemene opmerkingen en enige afbeeldingen van goed te herkennen stukken.

Bij het inheems aardewerk komt, naast een grote groep zgn. besmeten (afb. 15, 3) aardewerk, ook gepolijst (afb. 15, 1 en 2) goed voor. De vormen zijn over het algemeen slap, d.w.z. dat een scherpe knik tussen rand en Hals of Hals en buik niet veel voorkomt (afb. 15, 1). Ook zijn randscherven met een karteling (afb. 15, 4) veel minder in aantal dan gladde randen. Soms zijn de wandscherven versierd met rijen vingerindrukken, met zelfstandige groefjes, of met door een kam aangebrachte groefjes.

Van het Romeinse aardewerk is de terra sigillata nader gedetermineerd door de Heer W. GLASBERGEN. Zijn dateringen zijn in de beschrijvingen der vondsten in de bijlage van dit verslag opgenomen. Hier en daar werd gevernist aardewerk gevonden, wat eveneens steeds afzonderlijk

is vermeld. Ook het witte kruikenaardewerk (afb. 15, 5) is op verscheidene terreinen opgeraapt. Het grootste percentage van de vondsten bestaat echter uit ruwwandige ceramiek, waarbij vooral de vormen uit de IIe en IIIe eeuw het rijkst zijn vertegenwoordigd (afb. 15, 6). Zeer opmerkelijk is het trouwens, dat nergens in de Betuwe door ons Romeins importgoed van vóór 70 na Chr. werd gevonden.

Bij de IVe eeuwse vondsten bevinden zich twee stukjes terra sigillata met radstempelversiering (Valburg 55), en voorts een aantal ruwwandige scherven, waarvan voor een belangrijk deel afbeeldingen zijn bijgevoegd (zie afb. 16 de bovenste drie rijen).

In de literatuurlijst vindt men de door ons geraadpleegde bronnen terug.

Enkele beschouwingen over de Romeinse bewoning

In het vorenstaande hebben wij ons strikt bepaald tot het trekken van de algemene conclusies uit het door ons verzamelde feiten-materiaal. Thans moeten wij nagaan, hoe deze nieuwe gegevens staan ten opzichte van de heersende opvattingen. Dat velen zich reeds met de Betuwe in de Romeinse tijd hebben bezig gehouden, zagen wij al aan het begin van deze verhandeling. Van zeer verschillende zijden heeft men een oplossing naar voren gebracht voor de bekende vraagstukken. Wij willen hier op enkele positief onjuiste opvattingen wijzen, doch kunnen helaas nog geen vast omlijnde, nieuwe hypothese tegenover de talrijke voorgangers stellen. Wel is het mogelijk in grote lijn aan te geven, in welke richting wij menen, dat verder moet worden gezocht; dit mag en kan echter nog niet meer dan een werkhypothese zijn.

Vooral in de XIXe, maar ook in de XXste eeuw zijn van toponymische zijde argumenten naar voren gebracht, waarop vaak zeer knappe hypothesen werden opgebouwd. Zonder de waarde van de toponymie te kort te willen doen en zonder onszelf met deze voor buitenstaanders aanlokkelijke, doch zeer gevaarlijke materie in te willen laten, moeten wij toch wijzen op enkele onjuiste conclusies, die op toponymische gronden zijn getrokken.

Een van de meest verbreide en daarom wellicht haast onuitroeibare misvattingen is, dat op percelen, die door de bevolking als „Woerd” worden aangeduid, zich oude woonplaatsen of begraafplaatsen zouden bevinden. Doordat wij op de Grote Woerd bij Asch, noch op een Woerd bij Randwijk, een spoor van oude bewoning aantreffen, menen wij de betekenis van de term „woerd” als volgt te moeten omschrijven. Onder een woerd verstaat men een terrein, dat zich door haar hogere ligging van de omgeving onderscheidt. Het komt vaak voor, dat men deze punten eertijds als woonplaats heeft uitverkoren, doch dit is in alle eeuwen het geval geweest. Men mag dus bij het horen van een woerdnaam niet direct de conclusie trekken, dat daar een Germaanse of Bataafse begraafplaats is geweest. Hoort men van een woerd spreken, dan mag niet zonder meer geconcludeerd worden, dat daar een oudheidkundig belangrijk terrein ligt. Hiervan zal men zich eerst ter plaatse moeten overtuigen.

Een tweede, veel verbreide opvatting is, dat de naam Kesteren samenhangt met het woord castrum. Op grond van onze veldwaarnemingen zijn wij aan de juistheid hiervan gaan twifelen, daar in het gehele dorp Kesteren geen Romeins aardewerk te vinden was. Het komt ons onwaarschijnlijk voor, dat hier door continuïteit in de bewoning een plaatsnaam bewaard zou zijn gebleven. Er ligt wel een Romeinse woonplaats uit de IIe-IIIe eeuw, 800 m ten Westen van het dorp, doch in Kesteren zelf vonden wij slechts één enkel spoor van Merovingische bewoning en voorts laat-Karolingisch aardewerk.

Bij de talrijke vraagstukken, die bij de bestudering van het Batavenland naar voren komen, zal de meeste belangstelling uitgaan naar de vraag of er aanwijzingen zijn gevonden

voor de ligging van de Romeinse wegen, van de limes in het algemeen en van *Castra Herculis* en *Carvone* in het bijzonder.

Voor het opsporen van Romeinse wegen staan ons twee historische bronnen ter beschikking: namelijk de Peutinger kaart en het *Itinerarium Antonini*. Beide geven bepaalde reisroutes aan, zonder daarbij in te gaan op het vervoermiddel, waarmee men zich verplaatste. Vooral in ons land kan dit van belang zijn, omdat de natuurlijke verbindingswegen op het water liggen en niet over het land. Het is daarom o.i. absoluut niet uitgesloten, dat bepaalde delen van de beide genoemde reisroutes over onze rivieren hebben gevoerd. Dan zouden enkele van de teruggevonden stroomdraden in de Betuwe als verkeersaders kunnen hebben gediend.

Nemen wij aan, dat van landwegen is gebruik gemaakt, dan doet zich de vraag voor, hoe deze thans nog te herkennen zouden zijn in de topografie. Uit het navolgende zal blijken, dat vooral de Over-Betuwe zeer waarschijnlijk continu bewoond is gebleven na het vertrek van de Romeinen uit ons land. Hun wegen kunnen dus intact zijn gebleven in die gebieden, waarvan continue bewoning aannemelijk is. Men dient er echter wel rekening mee te houden, dat de functie van een Romeinse heerbaan een geheel andere is, dan die van een locale verbindingsweg, zodat het niet onmogelijk is, dat bepaalde weggedeelten zijn uitgevallen doordat zij in onbruik geraakten. Het zal dus zeer lastig zijn om met voldoende zekerheid een bepaalde weg als Romeins aan te wijzen.

Zeer in het algemeen kan men echter thans wel bepaalde gedeelten in de Betuwe aanwijzen, die zeer goed een doorgaande verbinding kunnen hebben gedragen, namelijk de stroomgrond-ruggen. Mochten de Romeinen van waterwegen gebruik hebben gemaakt, dan wijzen deze ruggen en in het bijzonder de stroomdraden, de richting aan van de route. Hetzelfde geldt voor landwegen met betrekking tot de stroomgrondruggen.

Aan de hand van deze stroomgrondruggen zal men dus in eerste instantie een idee van de mogelijkheden kunnen krijgen, die de Romeinen hadden, toen zij hun heerbaan door de Betuwe moesten uitstippelen. Welke keuze zij hebben gedaan, moet ons duidelijk worden uit de historische en archaeologische gegevens, die ter beschikking staan, of nog zullen worden gesteld.

Alvorens te trachten aan de hand van de huidige kennis een hypothese op te bouwen, willen wij kort ingaan op de veronderstelling van Dr J. H. HOLWERDA (1921), die meende in de tussendijk van de Linge een Romeinse weg te mogen zien. Gaan wij aan de hand van de bodemkaart de functie van de Linge in de Betuwe na, dan blijkt deze van geheel andere aard te zijn. De Rijnwetering en de Waalwetering, die tezamen de Linge vormen boven Tiel, voeren het water af uit de lage kommen tussen de stroomgrondruggen. De Linge loopt juist in de laagste gedeelten van de Betuwe en verbindt deze onderling. De beide weteringen dienen om het water uit de rivierpolders af te voeren naar het Westen. De functie van de Linge is zuiver waterstaatkundig en haar ontstaan moet dan ook in verband worden gebracht met de aanleg van de omdijkingen in het rivierengebied. De dijk tussen Rijn- en Waalwetering zorgt ervoor, dat in geval bijvoorbeeld een Rijnpolder onderloopt, de Waalpolder geen wateroverlast zal krijgen. Dit systeem, dat iedere rivierpolder moet zorgen zijn eigen wateroverlast kwijt te raken naar het laagste punt, zonder andere polders daarmee te bezwaren, is algemeen in onze rivierkleigebieden. In de Bommelerwaard kende men in het Westen bij Aalst 4 afzonderlijke weteringen, die naast elkander lagen, gescheiden door dammen als die in de Linge.

Op de plaatsen, waar de Linge het hoogste punt van een stroomgrondrug snijdt, ontbreekt de dam. Het water van Rijn- en Waalwetering kan hier zonder bezwaar worden samengebracht en zal bij een overstroming de hogerop gelegen polders geen overlast aandoen. Het feit, dat

men juist op deze punten vaak Romeinse woonresten aantreft, hangt samen met de stroomgrondrug, welke wordt doorsneden en niet met het ontbreken van de dam als zodanig. Immers, de stroomgrondruggen, die voor de vestiging zeer geschikt zijn, bieden tevens de waterbouwkundige gelegenheid de dam zonder bezwaar te onderbreken.

Het is te betreuren, dat HOLWERDA, die blijkens zijn publicatie wel degelijk op de hoogte was van de waterstaatkundige betekenis van de Linge, hiervan niet voldoende het belang heeft ingezien.

Bij het aanleggen van wegen in de Betuwe staan de mens twee systemen van stroomgrondruggen ter beschikking. Ten eerste kan men zich langs de oeverwallen van de Rijn en de Waal verplaatsen en ten tweede worden deze beide rivieren onderling verbonden door min of meer Z.-N. lopende stroomgrondruggen.

Aangezien de Rijn als grens van het Romeinse Rijk was aangenomen, mogen wij veronderstellen, dat de verdediging van die grens in het algemeen op de oeverwal van de Rijn heeft plaats gevonden. Er liggen echter naar het ons voorkomt op die strook enkele punten, die strategisch van bijzonder veel belang zijn geweest bij de verdediging. Dit zijn de plaatsen, waar de N.-Z. gerichte ruggen aansluiten op de Rijn-oeverwal. Die ruggen toch zijn de natuurlijke aanvalsroutes voor een eventuele vijand uit het Noorden.

Tenslotte is er nog een strategische bijzonderheid, die voor bepaalde gedeelten van de Rijnlimes in de Betuwe geldt, namelijk de steile rand van de Veluwe. Van deze hoogte af kan men zeer fraai het oog houden op hetgeen zich in het rivierengebied afspeelt. De Romeinen zullen dus hun versterkingen vermoedelijk niet al te dicht onder de Veluwerand hebben aangelegd en voorts zullen zij hebben getracht die rand zelf zo veel mogelijk te controleren door ook daar militair actief te zijn.

Dat de hier aangevoerde onderstellingen wellicht een eerste stap kunnen vormen op de weg naar de meest waarschijnlijke interpretatie van de Romeinse bewoningssporen, moge worden bevestigd door ons onderzoek van de vindplaatsen in de Betuwe. Een aantal daarvan valt namelijk op, doordat het percentage Romeinse scherven dat van het inheemse aardewerk verre overschrijdt. Aangezien hetzelfde geconstateerd kan worden bij de militaire vestigingen elders in ons land, terwijl daar toch ook inheemse nederzettingen naast voorkomen, is het zeer aannemelijk, dat wij in de Betuwe eveneens met punten van militaire importantie te doen hebben. Vooral in de Over-Betuwe, waar de bewoning veelal sterk inheems is georiënteerd, kan men dit verschil goed opmerken.

Wij laten hier een aantal vindplaatsen volgen van Oost naar West, waar het Romeinse element buitengewoon sterk op de voorgrond treedt en die alle liggen in het Noorden van N.-Z. gerichte stroomgrondruggen. Buiten deze zijn er nog andere met veel Romeinse vondsten rondom Elst en in de Neder-Betuwe langs de Waal. Een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek van deze punten zal eerst de ware hoedanigheid kunnen vaststellen. Vooralsnog moeten wij volstaan met een werk-hypothese op te stellen. Vergelijk bij het volgende Kaart II.

1. Aan het Noordelijke einde van de stroomgrondrug, die van Elst naar Driel loopt, ligt de vindplaats de Ruttenshofstede (Heteren 68). Hier is de meest Oostelijke dwarsverbinding tussen Waal en Rijn, die vlak ten Noorden van Nijmegen ligt en als zodanig een rol van betekenis kan hebben vervuld in de Romeinse tijd. Wij deelden hiervoor al mede, dat de stroomdraad van Haalderen over Elst naar Driel in deze periode als rivier nog in volle functie moet zijn geweest, zodat wij hier tevens een waterweg aanwezig zien. Het is evenzeer mogelijk hieraan een landweg te denken. HARDENBERG (1946) wees al op de loop van de weg van Driel naar Elst, die langs de

Kerk (Romeins heiligdom) voert. Het is de vraag, of men deze weg verder moet vervolgen langs de nog bestaande Meeriemstraat en Hoge Zandstraat naar Haalderen, of dat er over Ressen een verbinding met Noviomagus is geweest. Het één sluit het ander trouwens niet uit. Naar aanleiding van de historische gegevens van Peutinger kaart en Itinerarium Antonini komen wij hierop nog terug.

2. De Uilenburg (Heteren 66) ligt op de volgende rug. Wij hebben geen enkele aanwijzing, dat deze rug een grotere betekenis zou hebben gehad dan een secundaire. De stroomdraad is niet meer actief geweest in Romeinse tijd, hetgeen blijkt uit het feit, dat geen verbinding is gevonden met de stroomdraden bij Lienden en Eimeren. Aan een verbinding met Noviomagus hoeft men niet te denken, aangezien verschillende lage stroomdraadgebieden moeten worden gepasseerd met alle moeilijkheden van dien.

3. Veel belangrijker is de rug, waarop Herveld, Andelst en Zetten liggen. De Hogen Asterd (Heteren 73) en Zetten (Valburg 59) zouden hier de militaire versterkingen kunnen zijn geweest. Een belangrijke stroomdraad zou hier in de Romeinse tijd de verbinding hebben kunnen vormen tussen Waal en Rijn en wel die over Herveld, Zetten en Hemmen naar Lakemond met een aftakking naar Randwijk. Aan een reconstructie van een weg willen wij ons hier niet wagen! Een verbinding tussen Nijmegen en het Westen is echter zeer goed denkbaar.

4. Min of meer aansluitend op deze rug zijn de beide ten Noorden van Hien, waarvan een Oostelijke tak wordt „bewaakt” door de Grote Wuust (Dodewaard 83). Alleen de stroomdraden op deze rug zouden in Romeinse tijd nog actief geweest kunnen zijn en dus één van alle als vaarroute hebben dienst gedaan.

5. Voor de rug ten Zuiden van Kesteren zou men willen wijzen op Kesteren zelf. Wellicht heeft de sterk Romeins georiënteerde vindplaats nabij dit dorp een militaire functie gehad. Er bestaat een mogelijkheid, dat de verbinding van Nijmegen met het Westen over de onderhavige rug heeft gelopen. Wij vonden geen enkele aanwijzing in deze geest.

6 en 7. Meer naar het Westen liggen nog twee stroomgrondruggen; de een afgesloten door Meerten (Lienden 95) en de ander door Eck (Maurik 95). Hier vervalt de heerweg-functie geheel, aangezien meer Oostelijk gelegen ruggen een veel meer rechtstreekse route mogelijk maken. Bovendien zijn op de ruggen geen oude bewoningssporen aangetroffen.

Rest ons thans de voorgaande beschrijving van de mogelijke verbindingsroutes en de mogelijke ligging der limes te vergelijken met de historische berichten. Wij kennen dan twee bronnen, de Tabula Peutingeriana en het Itinerarium Antonini, die direct van toepassing op de Betuwe zijn en die twee routes door dit gebied aangeven. De ene weg loopt van Harenatio over Noviomagi, Castra Herculis, Carvone en verdere stations naar het Westen, terwijl de tweede Noviomagi niet noemt, doch van Harenatio over Carvone naar de Rijnmond wijst. Men moet aannemen, dat de laatste route Noviomagi niet aandoet, want anders zou deze belangrijke vestiging toch zeker zijn genoemd. Aldus is de meest gangbare voorstelling, waarbij wij ons aansluiten.

De historische berichten geven dus twee wegen aan, die ergens in de Betuwe bij elkaar komen, te Carvone of wellicht meer Oostelijk. Te Harenatio of Arenatio zijn deze wegen nog bij elkaar. Wellicht geeft de Peutinger kaart de dubbele route aan door het schuine streepje, dat rechtstreeks van de dubbele torens voor Noviomagi op de rechte lijn naar Arenatio is getrokken.

Uit onze beschrijving is gebleken, dat vooral de eerste en de derde rug in de Betuwe bij uitstek geschikt zijn voor een route naar de Rijn. In mindere mate komen daarvoor in aanmerking de tweede en de vierde.

Met de nodige voorzichtigheid menen wij voorlopig te mogen veronderstellen, dat de route

van de Peutinger kaart heeft gelopen over de stroomgrondrug van Herveld, Andelst en Zetten. De weg door Antonius aangegeven zou dan over Driel, Elst en Haalderen teruggevonden kunnen worden.

Tenslotte willen wij nog een enkel woord wijden aan de vraag, waar *Castra Herculis* en *Carvone* hebben gelegen. Hoewel de afstanden in mijlen van deze plaatsen t.o.v. *Noviomagi* en *Arenatio* zijn gegeven, is het niet mogelijk, daarvan gebruik te maken, omdat het niet zeker is, welke waarde men aan de mijl moet toekennen. Wij houden ons voorlopig dan ook liever buiten de discussies over dit onderwerp. Het zal wellicht mogelijk zijn na de volledige bodemkartering van het rivierkleigebied nader op deze kwestie terug te komen.

Een wellicht waardevolle aanwijzing voor de ligging van *Castra Herculis* en *Carvone* is ons door de Heer VON FREYTAG DRABBE aan de hand gedaan, door zijn constructie van bepaalde lijnen, waarop deze plaatsen gelegen kunnen hebben. Hiervan uitgaande zou *Castra Herculis* met Zetten te identificeren zijn. In ieder geval schijnen de vindplaatsen in dit gebied, waar de meeste IVe eeuwse bewoning is geconstateerd, wel één van alle voor de titel *Castra Herculis* in aanmerking te kunnen komen. *Carvone* is zeer waarschijnlijk in Eck (Maurik 103) te vinden, dat namelijk verreweg de grootste en belangrijkste vindplaats is in het Noordelijk deel van de Neder-Betuwe. De afstanden, die de Peutinger kaart tussen *Noviomagi*, *Castra Herculis* en *Carvone* opgeeft, kloppen met die tussen Nijmegen, Zetten en Eck, indien men deze in *milia passuum* berekent.

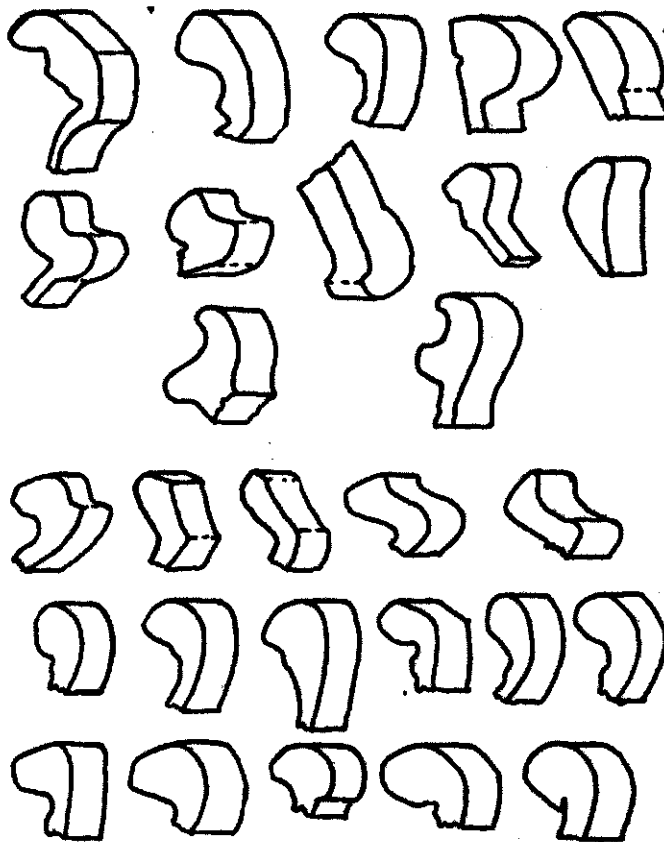
DE BEWONING IN DE MEROVINGISCHE PERIODE

Tot voor kort waren er uit de Betuwe nog slechts enkele vondsten of historische berichten aanwezig, die bewoning van de Ve tot de VIIe eeuw aannemelijk maakten. In Kesteren is een Frankische vondst gedaan; op den Hul bij Echteld werden in 1940 Merovingische scherven gevonden, terwijl de schervencollectie van de Heer G. J. VAN OLST een aantal Merovingische scherven bevat van de Ressenense woerd. Het enige historische bericht uit de Merovingische tijd is dat, waarin Ressen, Wolferen en de beide Rothem's worden genoemd en dat circa 673 wordt gedateerd.

Bij het onderzoek van de oude cultuurgronden in de Betuwe zijn thans op 51 plaatsen scherven opgeraapt uit de Merovingische periode. Het aantal scherven is weliswaar niet erg groot op verschillende van deze terreinen individueel, doch wanneer men alle Merovingische vondsten uit de Betuwe tezamen legt, dan is dit zo'n hoeveelheid, dat dit deel van ons land zonder twijfel in de onderhavige periode bewoond is geweest.

Met het oudheidkundig onderzoek van de tijd der Merovingen heeft men zich in ons land nog slechts incidenteel beziggehouden. In het Noorden van ons land zijn bij het terpen-onderzoek belangrijke gegevens ter beschikking gekomen. Deze streek neemt echter een min of meer eigen plaats in, naast de bewoning van het midden en zuiden van ons land. Hier zijn alleen enkele grafvelden onderzocht, zoals die bij Wageningen, Putten en Katwijk. Wij weten dus over het algemeen nog zeer weinig over de gebruiksgoederen van de mens uit deze periode. Hoe stond het met de import van aardewerk uit de Rijnstreek? Was deze gelijkwaardig in quantiteit aan die uit de voorafgaande Romeinse tijd? Bestond er nog iets van een inheemse ceramiek, of was wellicht de houtbewerking zo ver ontwikkeld, dat hout het aardewerk voor een deel kon vervangen? Dit zijn allemaal vragen, waarop wij het antwoord schuldig moeten blijven, doch die wij wel degelijk in overweging moeten nemen, indien wij de Merovingische vondsten uit de Betuwe naar waarde willen schatten.

Het is daarom vooralsnog zeer lastig om de intensiteit van de bewoning in de eerste middel-eeuwen aan te geven. Wel is het mogelijk om iets te zeggen over de verspreiding van de 51 vindplaatsen over de Betuwe. Deze sluit zich namelijk weer typisch aan bij hetgeen wij reeds zagen in de inheemse en Romeinse bewoning. Ook in de Merovingische tijd ligt het zwaartepunt van de bewoning in de Over-Betuwe (zie Kaart III). Daar bevinden zich alleen al 36 van de 51 woonplaatsen. De gebieden rond Elst en Andelst spannen weer de kroon, doch ook de gemeenten Bommel en Gendt blijven niet ten achter. Meer naar het Westen in de Neder-Betuwe, zijn het vooral de gemeenten Lienden en Echteld, die meerdere woonplaatsen tellen.

Afb. 16

Voor de studie van het Merovingische aardewerk beschikken wij, naast de vondsten uit de grafvelden voornoemd, eigenlijk alleen over het uitstekende artikel van HUSSONG, dat ons bij de datering van veel nut is geweest. Aan dit verslag is toegevoegd een aantal tekeningen van randprofielen van de door ons gevonden Merovingische scherven (zie afb. 16 de onderste drie rijen). Het is over het algemeen vuilrood getint, soms geelgrijs, van zeer ruwwandig tot enigszins gladwandig, meest hardgebakken aardewerk. De typische dubbelconische Merovingische urnen met radstempelsversiering hebben wij niet aangetroffen onder het schervenmateriaal. Ook de Saksische knobbelpotten ontbreken.

DE BEWONING IN DE KAROLINGISCHE TIJD EN DE LATERE MIDDELEEUWEN

De algemene verspreiding van de bewoning is in de Karolingische tijd niet veel anders dan in de Merovingische periode. Wij voistaan daarom met een verwijzing naar de tabel van de vindplaatsen in de gemeenten op blz. 90 en naar kaart III.

Een merkwaardig verschil viel te constateren tussen de Over- en de Neder-Betuwe bij de plaats van de Karolingische nederzettingen, ten opzichte van de vroeger bewoonde oorden. In de Over-Betuwe werden de inheemse, Romeinse, Merovingische, Karolingische en middeleeuwse scherven gewoonlijk op eenzelfde vindplaats opgeraapt. Bij de Neder-Betuwse dorpen Kesteren, Lienden, Ommeren, Ochten, IJzendoorn en Echten ligt de oudste bewoning echter naast het middeleeuwse dorp. In deze laatste gevallen schijnt een discontinuïteit in de bewoning welnaast zeker te zijn.

Een verschijnsel, dat bij enkele dorpen tenslotte zeer fraai kan worden waargenomen, is de verplaatsing in de latere middeleeuwen. Het zijn steeds de dorpen aan de rivier, die hiervan de kenmerken dragen. Vermoedelijk heeft men toen de veranderingen in de stromen niet kunnen tegengaan, zodat men genoodzaakt was terug te wijken als een meander van Waal of Rijn te dicht onder de dijk kwam.

Typische voorbeelden van deze verplaatste dorpen zijn Heteren en Dodewaard, waar de oudste kerken ver buiten de dorpskernen zijn komen te liggen; in Heteren bijna in de uiterwaarden en in Dodewaard in de dijk. Wellicht nog trappanter is het voorbeeld van Opheusden, dat reeds in de XIe eeuw wordt genoemd, doch waar wij geen ouder dan XIIIe eeuws aardewerk hebben gevonden.

Een interessante vindplaats voor de Karolingische geschiedenis is mogelijk die vlak ten Oosten van het stadje Buren (Buren 141: den Heur). Hier is namelijk in nootzaak Karolingisch aardewerk gevonden. Ook Erichem West (Buren 142), Ascen en Zoemond schijnen in de Karolingische tijd belangrijker nederzettingen te zijn geweest dan in de latere middeleeuwen. Het is opmerkelijk, dat deze punten juist in de Neder-Betuwe liggen nabij Dorestad en Tiel!

Ten aanzien van de arcaeologie der middeleeuwse kastelen kunnen wij nog wijzen op enkele punten, waar vermoedelijk een zogenaamde ronde burcht heeft gestaan. Het zijn: 1. de molen te Maurik in weiks molenberg nog talrijke „kloostermoppen" te vinden zijn; 2. de Aldenhaag onder Zoelen, waarvan de situatie in het terrein en de historische berichten het eertijds bestaan van een ronde burcht zeer waarschijnlijk maken; 3. het kasteel Zoelen, dat op een fraai rond eiland is gebouwd, doch zelf thans volgens een rechthoekige plattegrond is opgetrokken en dat wellicht de resten van een ronde burcht verbergt.

SLOTBESCHOUWING

Met de bestudering van de oude cultuurgronden in de Over- en Neder-Betuwe is weer een reeks nieuwe gegevens toegevoegd kunnen worden aan de bestaande. Het is opvallend, hoe het gebied rondom Herveld en Zetten als eerste en laatste aangrijpingspunt heeft gediend voor de occupatie door de mens. Immers wij mogen toch reeds in de schaarse neolithische vondsten, die uit de Betuwe alleen van Herveld bekend zijn, een aanwijzing zien, dat toen reeds de aandacht op deze streek is gevallen. Ook de inheemse bewoning, die direct voorafgaat aan de Romeinse, blijkt sterk geconcentreerd te zijn in dit deel, hoewel dan ook vooral de Over-Betuwe als geheel een bepaalde rol gaat vervullen. Het land der Bataven schijnt in het bijzonder in de Over-Betuwe te hebben gelegen. Al spoedig volgt evenwel een sterkere bemoeiing van de Romeinen met dit

gebied. De bewoning breidt zich uit over de Neder-Betuwe en in de Over-Betuwe wordt de streek rondom Elst het sterkste geromaniseerd.

Bij het terugtrekken der Romeinse legers in pl.m. 260 neemt de betekenis van het Herveldse weer wat toe t.o.v. de omstreken van Elst. Tezamen vormen zij echter in Romeinse tijd de dichtst bevolkte gebieden. Dit blijft zo voortduren in de Merovingische en Karolingische periode.

Uit de tabel, die aan dit verslag is toegevoegd, kan men de hier in het kort geschetste ontwikkeling eveneens aflezen. De plaatsen, waar continue bewoning is geweest, blijken vooral te liggen in de gemeenten Valburg en Elst, d.w.z. in de aangegeven gebieden van Herveld en rondom Elst.

Behalve deze algemene lijnen, die over de bewoningsgeschiedenis kunnen worden opgesteld, is er nog de kwestie van de limes en de Romeinse wegen, Castra Herculis en Carvone. De verwachting bestond, dat hierover een oplossing aan de hand zou kunnen worden gedaan, doch de talrijke mogelijkheden maken het ons vooralsnog lastig een bepaalde keuze te doen. In ieder geval kon de probleemstelling ook in de Betuwe, evenals eerder in de Bommelerwaard, aanzienlijk verscherpt worden en zijn er zeer bewust bepaalde richtlijnen aan te geven, volgens welke het onderzoek zal moeten worden voortgezet.

BESCHRIJVING VAN DE OUDHEIDKUNDIGE VINDPLAATSEN IN DE OVER- EN NEDER-BETUWE

BEMMEL

1 *Angeren-dorp* ²⁾ **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Verschillende groepen opgehoogde percelen. **Vo.**: Matig; tuinen tussen erven en boomgaarden. **V.**: Enkele Karolingische scherven o.a. één met radstempelindrukken, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. VIII-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 5e al.

2 *Woerd onder Doornenburg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Slecht; vrijwel helemaal boomgaard. **V.**: Meer inheems-Bataafse scherven dan Romeins-geïmporteerde. Een enkel stukje van laat kogelpotten aardewerk. Ca II en XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 4e al.

3 *Het Meer* **B.**: Gedeeltelijk in de overslag, gedeeltelijk op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Vrij gunstig; veel bouwland naast groot boerenerf. **V.**: Naast talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder besmeten aardewerk, verschillende Romeins-geïmporteerde ruwwandige scherven. I-III A.

4 *Doornenburg-dorp* **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Zeer weinig opgehoogd. **Vo.**: Zeer matig; een tuintje tussen erven en boomgaarden. **V.**: Karolingisch aardewerk; vroeg steengoed en kogelpotten aardewerk. VIII-XIII.

5 *De Heuvel* **B.**: Op stroomgrond nabij grote stroomdraad. **L.**: Duidelijk hoger gelegen. **Vo.**: Matig; stukje bouwland bij erf en weiland. **V.**: Naast talrijke scherven van inheems-Bataafs aardewerk, waaronder gepolijst besmeten en met vingerindrukken versierde scherven, verschillende Romeins-geïmporteerde ruwwandige scherven. Na-Karolingisch en kogelpotten aardewerk, steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. I-III A; ca. X-XV. Lit.: Volgens mededeling van Dr W. C. BRAAT is hier Merovingisch aardewerk gevonden.

2) Met de naam wordt aangeduid het dorp, gehucht of perceel, waar de vindplaats ligt. Daarna worden van iedere vindplaats telkens in dezelfde volgorde opgesomd: de bodemkundige ligging (B.); de ligging in het terrein (L.); de vondstomstandigheden (Vo.); de vondsten (V.) met de datering en eventueel de literatuur (Lit.). Alle vondsten zijn geïnventariseerd in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden op de jaren 1947 en 1948.

- 6 *De Kemp* onder Doornenburg **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; wat tuingrond tussen boomgaard bos en erf. **V.**: Enkele scherven van inheems-Bataafs aardewerk, Pingsdorfer en laat kogelpotten aardewerk; steengoed. I-II; XII-XIV.
- 7 *Haalderen* **B.**: Op overslaggrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; stuk bouwland naast grote boomgaard en boerenerf. **V.**: Naast talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder besmeten, gladwandig en met enkele ingekraste streepjes, een enkele Romeins-geïmporteerde, ruwwandige scherf. Een Merovingische scherf. Pingsdorfer, vroeg steengoedachtig en kogelpotten aardewerk, steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. Ca I-III A; VI-VII; X-XV.
- 8 *Baal* **B.**: Op stroomgrond aan grote stroomdraad. **L.**: Duidelijke verhoging. **Vo.**: Matig; stuk bouwland naast boomgaard en erf. **V.**: Talrijke inheems-Bataafse scherven, waaronder gladwandig, besmeten en met groefjes versierd aardewerk, naast Romeins-geïmporteerde ruwwandig aardewerk. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III A; IV?; IX-XV.
- 9 *Ressen* **B.** Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Matig; vrij veel boomgaard. **V.**: Voor het inheems-Bataafse en het Romeinse aardewerk zij verwezen naar de publicatie van VAN GIFFEN en EVELIJN. Verder bevat de verzameling van de Heer VAN OLST te Ressen voldoende materiaal om de continuïteit van de bewoning na de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen zeer waarschijnlijk te maken. Wat middeleeuws na-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpottenaardewerk, alsmede steengoed werd verzameld. I — heden. Lit.: Ex Rom. III p. 111, 7e al. Dr W. C. Braat groef recent een afzonderlijke woonplaats op t. Z. v. Ressen.
- 10 *Doornik* **B.**: In de uiterwaard. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Nihil; alles weiland. **V.**: Geen vondsten. Het dorp is verwoest circa 1790.

GENDT

- 11 *De Heg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Even opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven. **V.**: Laat-Karolingisch en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M. E. aardewerk. X-XVI.
- 12 *Midden Flieren* **B.**: Op stroomgrond dichtbij stroomdraad. **L.**: Opgehoogd ter weerszijden van de weg. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Romeins-geïmporteerde, ruwwandig aardewerk; Merovingisch en Frankisch aardewerk; kogelpotten, steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II; Merov.-Frankisch; XI-XV.
- 13 *De Lohof* **B.**: stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Voldoende; bouwland en boomgaard. **V.**: Naast vele inheemse scherven ook Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, alsmede steengoed. I-III; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex Rom. III p. 111, 1e al.
- 14 *De Wildeman* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Zeer gunstig; bouwland. **V.**: Merovingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov.; X-XV.
- 15 *Hulhuizen* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Gedeeltelijk opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; bouwland tussen erven. **V.**: Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. IX-XV. Lit.: GRASWINKEL.
- 16 *Gendt* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Zeer weinig vondsten. Kogelpotten aardewerk en later M.E. goed. Ca XII-XV.
- 17 *Poelwijk* **B.**: In overslaggrond. **L.**: Onregelmatig oppervlak met een hoogte erin. **Vo.**: Laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; vroeg en laat steengoed. Baksteenpuin. X-XVI.
- 18 *De Hoge Hof en Woerd te Gendt* **B.**: In overslaggrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd.

Vo.: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.:** Naast inheems aardewerk ook veel Romeins ruwwandig. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk; vroeg en laat steengoed. I-III; Merov.; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 111, 2e en 3e al..

19 *Het Huis te Gendt B.:* In overslaggrond. **L.:** Geen verhoging te zien. **Vo.:** Slecht; boomgaard met aalbessen. **V.:** Zeer weinig vondsten. Een inheems kartelrandig scherfje. Scherfjes van Frankisch, kogelpotachtig en steengoedachtig aardewerk. Ca II?; XII-XIV.

ELST

20 *Lienden B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland en boomgaard. **V.:** Twee terra sigillata fragmentjes (II); Romeins ruwwandig aardewerk naast enkele inheemse scherven; wellicht wat Merovingische bewoning. Laat-Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II; Merov.?; X-XVI.

21 *Zalingsbouwung te Homoet B.:* Op stroomgrond. **L.:** Iets hogere ligging. **Vo.:** Matig; merendeels grasland, voorts wat tuingrond. **V.:** Veel inheems aardewerk naast Romeins-geïmporteerd. Laat-Karolingisch of Pingsdorfer aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. I-II; ca XI-XVI.

22 *Eimeren B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouw- en tuinland tussen erven. **V.:** Scherfje terra sigillata (II), Romeins ruwwandig aardewerk tot in de IVe eeuw, enkele Merovingische scherven, Karolingisch (met radstempel), Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. II-XVI.

23 *De Bredelaar B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Aan de N.zijde opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; grotendeels bouwland. **V.:** Talrijke scherven van Romeins geïmporteerd aardewerk. Enkele inheemse scherven. Een Merovingische scherf. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. I-III; Merov.; ca IX-XV.

24 *Zwarten Hof in Snoden Hoek B.:* Op stroomgrond. **L.:** Iets hogere ligging. **Vo.:** Matig; enig bouwland tussen boomgaarden en erven. **V.:** Inheems en Romeins geïmporteerd aardewerk (tot in IVe eeuw). Frankisch, Pingsdorfer en vroeg steengoedachtig aardewerk. Kogelpotscherven. Continu sedert ca II??

25 *Aan B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; veel boomgaard. **V.:** Inheemse en Romeins-geïmporteerde scherven naast elkaar. Merovingisch, Frankisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Mogelijk continu van I af. Lit.: HOLWERDA 1924.

26 *Het Hofstuk B.:* Stroomgrond op komgrond. **L.:** Hogere ligging. **Vo.:** Matig; grotendeels erf en boomgaard. **V.:** Vooral Romeins geïmporteerd, ruwwandig aardewerk, voorts wat inheems en steengoed. Ca II; XII-XIV.

27 *Rijkerswoerd B.:* Op pleistocene opduiking. **L.:** Duidelijk hogere ligging. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland tussen erven. **V.:** Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca IX-XV. Lit.: JANSSEN, Oudh. Meded. III³).

28 *De Laar B.:* Op de grens van stroomgrond en komgrond. **L.:** Duidelijk hoger. **Vo.:** Zeer gunstig; vrijwel geheel bouwland. **V.:** Twee scherven van terra sigillata (II en IV), ruwwandig

3) JANSSEN's mededeling als zou op de Rijkerswoerd Romeins aardewerk te vinden zijn, klopt niet met onze waarnemingen. Zeer waarschijnlijk slaat JANSSEN's aantekening op de nabij gelegen vindplaats de Laar (No. 28). Ook de mededeling uit het Verslag van 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst over 1942 geeft ten onrechte aan, dat bij de aanleg van de verkeersweg Germaanse scherven zouden zijn gevonden; dit bleek ons bij controle in het Rijksmuseum van Oudheden.

Romeins aardewerk, inheems aardewerk, verscheidene Merovingische scherven. Laat kogelpotten aardewerk en steengoed. I-VII; XIII-XV.

29 *Elden B.*: Op stroomgrond. L.: Duidelijk opgehoogd. Vo.: Matig; tuintjes tussen erven en kerkhof. V.: Laat-Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Ca X-XVII.

30 *De Distelheuvel B.*: Op stroomgrond. L.: Duidelijk hogere ligging. Vo.: Matig; tuin tussen weiland en erf. V.: Scherfje terra sigillata (IIA), Romeins ruwwandig aardewerk en wat inheems. Steengoed. Ca II; XIV.

31 *Raayen B.*: Op stroomgrond. L.: Hogere ligging. Vo.: Ongunstig; meest boomgaard. V.: Veel inheemse scherven naast Romeins en Merovingisch aardewerk. Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. I-VII; Merov.; X-XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 112, 3e, 4e en 7e al. De vindplaats wordt ook aangeduid met Hollanderbroek in de literatuur.

32 *Groenoord B.*: Komgrond op stroomgrond, aan stroomdraad. L.: Enigszins hogere ligging. Vo.: Ongunstig; tuintje in boomgaard. V.: Inheems aardewerk, wat Romeinse import en Merovingisch ruwwandig aardewerk. Een Pingsdorfer scherfje. Ca I-III; Merov.; ca XI.

33 *Elst-dorp B.*: Op stroomgrond. L.: Duidelijk opgehoogd. Vo.: Zeer ongunstig; aaneengesloten huizenbouw. V.: Gallo-Romeins heiligdom. Enkele Merovingische en Frankische scherven. Laat kogelpotten aardewerk, steengoed. Ca VI-VIII; XIII-XV.

34 *De Wuerde B.*: Op stroomgrond. L.: Iets hogere ligging. Vo.: Matig; deels erf, deels bouwland. V.: Romeins-geïmporteerd en inheems aardewerk. Merovingisch en Frankisch aardewerk. Kogelpotten, Pingsdorfer en vooral veel laat M.E. grijs aardewerk. Ca II; Merov.; X-XV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 31.

35 *De Kamer te Elst B.*: Op Stroomgrond. L.: Duidelijk opgehoogd. Vo.: Matig; veel boomgaard. V.: Veel inheems aardewerk naast Romeins importgoed. Enkele Merovingische scherven, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed. I-III; Merov.; IX-XV.

36 *Reet B.*: Op stroomgrond. L.: Duidelijk opgehoogd. Vo.: Zeer ongunstig; één klein hoekje bouwland, overigens boomgaard. V.: Veel Romeinse import naast inheems aardewerk; enkele Merovingisch-Frankische scherven; laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed en laat M.E. aardewerk. I-III; Merov.; IX-XV.

37 *Woerd te Elst (Hoge Hof) B.*: Op stroomgrond. L.: Nauwelijks opgehoogd. Vo.: Nihil; uitsluitend boomgaard. V.: Geen vondsten. Lit.: HOLWERDA 1924.

38 *Bij viaduct in de Rijndijk te Elden B.*: Op stroomgrond. L.: Tegen de Rijndijk aan. Vo.: Voldoende; tuingrond en boomgaard. V.: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; vroeg steengoedachtig en laat M.E. aardewerk. X-XIV. Lit.: Vondstenarchief Rijksmuseum van Oudheden.

39 *Lent B.*: In overslaggrond. L.: Geen niveaoverschillen waarneembaar door moderne bebouwing. Vo.: Voldoende; tuingrond tussen erven. V.: Twee stukjes terra sigillata (IIb, c), enkele ruwwandige Romeinse scherven; Merovingisch, laat-Karolingisch aardewerk en steengoed. Ca II; Merov.; X-XV.

40 *Merm B.*: Op stroomgrond. L.: Hogere ligging. Vo.: Nihil; uitsluitend boomgaard. V.: Geen vondsten, doch zeer waarschijnlijk wel Romeins.

41 *Molen te Elden. B.*: Op stroomgrond. L.: Iets opgehoogd. Vo.: Matig; tuingrond tussen erven en boomgaard. V.: Steengoed. XIV-XV.

42 *Laarstraat B.*: Komgrond op stroomgrond. L.: Niet opgehoogd. Vo.: Gunstig; bouwland. V.: Inheemse en Romeinse ruwwandige scherven. Ca II.

43 *De Gallantijnse Waard B.*: In de uiterwaard. L.: Afgegraven. Vo.: Gevonden bij het kleigraven voor een steenfabriek omstreeks 1900. V.: Enkele kogelpotten en kruiken van kogelpotachtig aardewerk. Ca XII-XIV. Lit.: PLEYTE, Gelre V.

VALBURG

- 44 *Hoge Hof te Oosterhout B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Terra sigillata (IV). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast inheems aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; Steengoed. Continu sedert I. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 54 en 55.
- 45 *Hoog Esschen bij Oosterhout B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Zeer gunstig; bouwland. **V.**: Terra sigillata (IIa). Romeins ruwwandig en inheems aardewerk. Merovingisch, Frankisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk. I-XIII.
- 46 *Woerd te Slijk Ewijk B.*: Op stroomgrond tussen twee stroomdraden. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Voldoende; bouwland en boomgaard. **V.**: Inheemse en Romeinse scherven. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. I-III; VI-XIII. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 57.
- 47 *Hoge Woerd te Homoet B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Naast talrijke inheemse scherven ook gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Steengoed en ander M.E. aardewerk. I-III; Merov.; IX-XIV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 19-20.
- 48 *Valburg-dorp B.*: Op pleistocene opduiking. **L.**: Op een hoogte. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen erven en boomgaard. **V.**: Terra sigillata (IIB). Enkele inheemse en ruwwandig Romeinse scherven. Laat-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; IX-XV. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 29; Ex. Rom. III p. 113, 3e al.
- 49 *Aan de Zandstraat B.*: Op stroomgrond. **L.**: Nauwelijks waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Zeer weinig gevonden. Naast verscheidene inheemse ook enkele ruwwandig Romeinse scherven. I-III.
- 50 *De Hoge Brug onder Slijk-Ewijk B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Verhoging. **Vo.**: Matig; alleen in tuin van boerderij. **V.**: Naast inheemse ook Romeinse scherven. Merovingisch, Karolingisch en later M.E. aardewerk. I-III; V-XIV.
- 51 *Slijk-Ewijk-dorp B.*: Op grens stroomgrond en overslaggrond. **L.**: Geen bijzondere kenmerken. **Vo.**: Matig; tuintjes. **V.**: Weinig vondsten, doch alle van M.E. aardewerk. XI-XVI.
- 52 *Loenen B.*: In overslaggrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Een inheemse en een Merovingische scherf. Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XIV.
- 53 *Herveld-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde percelen. **Vo.**: Slecht; alleen de pastorie-tuin, verder boomgaard. **V.**: Inheems aardewerk, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; IX-XIV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 54 *De Legt B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Matig, bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Terra sigillata (IIa). Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Vermoedelijk continu sedert I. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 55 *De Grote Woerd bij Rome B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hoger. **Vo.**: Matig; tuingrond bij veel boomgaard. **V.**: Terra sigillata (II en IV). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast veel inheemse scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. Continu sedert I. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 4).
- 56 *De Hoge Hof onder Andelst B.*: Op stroomgrond. **L.**: Twee duidelijk gescheiden hoogten.

4) Het is niet duidelijk welke woorden in de beschrijvingen worden bedoeld. Het zijn hier de nummers 53 t/m 56.

- Vo.:** Voldoende; half bouwland, half boomgaard. **V.:** Terra sigillata (II). Enkele ruwwandige Romeinse en inheemse scherven. Verschillende Merovingische, Karolingische, Pingsdorfer en kogelpot scherven en steengoed. Ca II; Merov.; IX-XIV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 4e en 5e al. 5).
- 57 *Andelst-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Voldoende; bouwland tussen erven en boomgaard en een profielput. **V.:** Inheemse en Romeinse ruwwandige scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; Merov.; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 6e al.
- 58 *De Vergulde Bodem B.:* Op stroomgrond. **L.:** Enigszins hoger. **Vo.:** Ongunstig; tuintje tussen erven, boomgaard, grasland en spoorweg. **V.:** Terra sigillata (II B). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk naast talrijke inheemse scherven. Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. I-III; Merov.; IX-XIV.
- 59 *Zetten-dorp B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk hoger gelegen. **Vo.:** Voldoende; tuin- en bouwland tussen erven. **V.:** Er zijn een noordelijke en een zuidelijke vindplaats te onderscheiden. Op de N. vindplaats: gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk met enkele inheemse scherven; Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed en ander laat M.E. aardewerk. Continu van ca I af. Op de Z. vindplaats: talrijke inheemse scherven met een enkele ruwwandig Romeinse. Voorts Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; IX-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 1e al.
- 60 *Hoge Hof bij Zetten B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Een duidelijke verhoging. **Vo.:** Opgraving door Dr W. C. BRAAT. Datering: I-IV; ca. X-XI. Lit.: W. C. BRAAT 1937; Ex. Rom. III p. 114, 2e en 5e al.
- 61 *De Korte Stukken B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Flauwe verhoging. **Vo.:** Gunstig; bouwland. **V.:** Deels ruwwandig Romeins en deels inheems aardewerk. Ca II.
- 62 *Woerd bij het Huis Oosterhout B.:* Onbekend. **L.:** In of bij enkele kolken. **Vo.:** Uit het water opgevist. **V.:** Bij de Fam. VAN KESTEREN te Oosterhout bevindt zich een zwart gevernist Romeins vaasje. Ca II. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 56; Vondstenarchief Rijksmuseum van Oudheden.
- 63 *De Grote Woerd B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad, doch geen zgn. oude cultuurgrond. **L.:** Een flauwe verhoging waarneembaar. **Vo.:** Voldoende; bouwland en weiland. **V.:** Enkele scherven vooral van inheems voorts van Romeins aardewerk. Lit.: HELDRING 1840.

HETEREN

- 64 *Kempkes B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogd. **Vo.:** Voldoende; bouwland. **V.:** Laat M.E. aardewerk. Baksteenpuin. XIV-XV.
- 65 *Driel-dorp B.:* Op grens stroomgrond en overslaggrond. **L.:** Geen verhoging waarneembaar. **Vo.:** Matig; bouwland en boomgaard, vermoedelijk veel last van overslaggrond. **V.:** Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk; Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 113, 1e al.; HELDRING, Wandelingen I p. 79-80.
- 66 *Uilenburg B.:* Op stroomgrond. **L.:** Enigszins opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; bouwland en wat boomgaard. **V.:** Naast talrijke Romeinse, ruwwandige scherven een enkele inheemse. Ca I-III.
- 67 *Het Lage Land B.:* Op stroomgrond. **L.:** Flauwe verhoging. **Vo.:** Gunstig; bouwland. **V.:** Naast talrijke inheemse scherven enkele Romeins ruwwandige. I-III.
- 68 *Ruttens Hofstede B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Opgehoogd. **Vo.:** Gunstig;

5) Zie noot 4.

bouwland. **V.**: Scherfje terra sigillata (II). Naast talrijke ruwwandige Romeinse scherven enkele inheemse. Ca II-III.

69 *Marstkamp te Driel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; enig bouwland bij erf. **V.**: Romeins ruwwandig en inheems aardewerk. Ca II.

70 *De Grote Nevel B.*: Komgrond op stroomgrond. **L.**: Vrijwel niet waarneembaar. **Vo.**: Voldoende; bouwland. **V.**: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. Ca XI-XV.

71 *Heteren-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen huizen en erven. **V.**: Steengoedachtig en kogelpotten aardewerk, steengoed. XI-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 115, 4e al. 6).

72 *Randwijk-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven. **V.**: Zeer weinig vondsten. Merovingisch, Pingsdorferachtig en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov.; X-XV. Lit.: MARIS; Ex. Rom. III p. 115, 6e al.

73 *Den Hogen Asterd B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Terra sigillata (Id). Romeins ruwwandig en wat inheems aardewerk. I-II.

74 *Het Ooievaarsnest B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Matig, tuingrond om boerderij. **V.**: Geen vondsten.

75 *Het Vlot B.*: In stroomgrond. **L.**: 1,40 m onder het maaiveld. **Vo.**: Gevonden bij het boren. **V.**: Enkele scherfjes van inheems aardewerk.

76 *De Kromme Elleboog B.*: Op stroomgrond. **L.**: Iets opgehoogd. **Vo.**: Matig; bouwland bij verwoeste boerderij en boomgaard. **V.**: Laat M.E. steengoed. XIV-XVI.

77 *De Roetert B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging. **Vo.**: Van bouwland en uit moorgond op 50 cm onder het maaiveld. **V.**: Vooral scherven van inheems en voorts van ruwwandig Romeins aardewerk. Enkele Merovingische scherven. Ca I-II.

78 *De Dunt B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging. **Vo.**: Volgens literatuur alhier scherven gevonden. Dicht hierbij ligt in het verlengde van de Zettense dorpsstraat het Romeinse Veer door de Linge, waar deze juist in een oude stroomdraad ligt. Iets meer westelijk, waar de Linge „enkel” is en waar zij Hemmermeer wordt genoemd, zijn eveneens Romeinse vondsten gedaan. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 6e al. en p. 115, 3e al.

HEMMEN

79 *Hemmen-dorp B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Duidelijk opgehoogd. **Vo.**: Voldoende; bouwland bij erven. **V.**: Terra sigillata scherfje (IV??); ruwwandig Romeins en inheems aardewerk, Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Vermoedelijk continu van I af. Lit.: Ex. Rom. III p. 114, 8e al. en p. 115, 1e al.

80 *De Kleine Wuust B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Naast inheems aardewerk ook Romeins ruwwandig. Een Ve eeuwse randscherf. Enkele scherven van kogelpotten aardewerk en steengoed. I-III; V; XII-XIV.

DODEWAARD

81 *Wely (het Hofke en de Toren) B.*: Op stroomgrond. **L.**: Ten dele duidelijk opgehoogd; het Hofke is echter niet opmerkelijk verhoogd. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, vroeg steengoed, steengoed tot en met zoutgeglazuurd steengoed. X-XVI. Lit.; HELDRING 1839.

82 *Marwijks Bos B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar.

6) Op de Hoge Hof te Heteren zijn door ons geen Romeinse scherven gevonden.

- Vo.:** Matig; een wild bosje groeit op deze plaats. **V.:** Zeer weinig vondsten. Meest inheems aardewerk, één ruwwandige Romeinse scherf en één van steengoed. Ca II.
- 83 *De Grote Wuust B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Vrij gunstig; bouwland tussen vruchtbomen. **V.:** Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk. Misschien nog IVe eeuws Romeins, doch duidelijk Merovingische, Karolingische, Pingsdorfer en kogelpot scherven, alsmede steengoed. Id-III; IV?; V-heden. Lit.: HELDRING, Wandelingen I p. 77; JANSSEN 1844.
- 84 *Dodewaard-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; tuingronden tussen erven en boomgaarden. **V.:** Een Pingsdorfer scherfje, steengoed en laat kogelpotten aardewerk. XII-XV.
- 85 *Het Hoge Huis B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Sterke ophoging rondom boerderijen verder niet duidelijk opgehoogd. **Vo.:** Gunstig; bouwland en wat boomgaard. **V.:** Naast verschillende scherven van ruwwandig Romeins aardewerk ook inheems o.a. besmeten aardewerk. I-III.
- 86 *Dodewaard-kerk B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde grond tegen de dijk aan. **Vo.:** Nihil; kerkhof en pastorietaan. **V.:** Volgens literatuur en mededelingen ter plaatse o.a. Romeins aardewerk. Lit.: Vondstenarchief Leiden.

KESTEREN

- 87 *Opheusden-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Matig; bouwland tussen erven en bouwputten van huizen. **V.:** Een Merovingisch scherfje. Vroeg-geel-geglazuurd, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk. Steengoed. Merov.; X-XV.
- 88 *Kesteren-dorp B.:* Op stroomgrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Matig; bouwland tussen erven en uit bouwputten van huizen. **V.:** Een Merovingisch scherfje. Vroeg-geel-geglazuurd, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk, steengoed. Merov.; X-XV.
- 89 *Romeins Kesteren B.:* Op stroomgrond. **L.:** Geen verhoging waarneembaar. **Vo.:** Matig; bouwland tussen veel boomgaard. **V.:** Terra sigillata (II). Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk met enkele inheemse scherven. Ca II-III. Lit.: Ex. Rom. III p. 116, 7e al.; p. 117, 2e al..
- 90 *De Hoge Woerd B.:* Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.:** Duidelijk hoger. **Vo.:** Onderzoek van BRENKMAN. Lit.: BRENKMAN 1912; Ex. Rom. III p. 117, 3e t/m 6e al..
- 91 *De Peppelen Woerd B.:* In overslaggrond. **L.:** Erven tegen de Rijndijk aan. **Vo.:** Nihil; woerd is ca 1830 afgegraven; thans meest boomgaard. **V.:** Niet duidelijk in de literatuur. Lit.: HELDRING, Wandelingen II p. 180.
- 92 *De Kouwenoot B.:* In stroomgrond. **L.:** Onder 1 à 1½ m klei. **Vo.:** Bij het afgraven van het perceel. **V.:** Romeinse voorwerpen. II-IV. Lit.: Bull. Oudheidk. Bond 1911, p. 326.
- 93 *De Park B.:* In stroomgrond. **L.:** Onder 1½ m klei. **Vo.:** Bij het afgraven van het perceel ca 1930. **V.:** Besmeten aardewerk. I-II. Volgens mededeling van Ir. J. DOORENBOS.
- 94 *Bergzicht B.:* Op stroomgrond. **Vo.:** Voldoende; tuingrond. **V.:** Scherven van inheems en Romeins aardewerk. I-II. Volgens mededeling van Ir. J. DOORENBOS.

LIENDEN

- 95 *Meerten B.:* In overslaggrond. **L.:** Gedeeltelijk opgehoogd. **Vo.:** Matig; bouwland en boomgaard. **V.:** Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 7e t/m 11e al..
- 96 *Lienden-dorp B.:* Op stroomgrond en overslaggrond. **L.:** Opgehoogde erven. **Vo.:** Merovin-

gisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Merov.; IX-XVI.

97 *Ommeren-dorp en Oude Eng B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland. **V.**: Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Merov. -XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 3e al..

98 *Eng ten Z.W. van Ommeren B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen ophoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk en enkele Karolingische en M.E. scherven. II-III; IX-XV.

99 *Ingen-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; bouwland tussen erven en boomgaard. **V.**: Enkele inheemse en ruwwandige Romeinse scherven. Een Merovingische en twee Frankische scherven. Laat-Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca II; Merov.; IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 4e en 5e al..

100 *Aalst B.*: In overslaggrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Eén perceel bouwland, overigens boomgaard. **V.**: Ruwwandig Romeins; inheems en Merovingisch aardewerk. I-II; Merov. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 3e, 4e en 6e al..

101 *Boutenburg B.*: In overslaggrond op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Thans geheel boomgaard; zie literatuur. **V.**: Munten, bronzen, glazen en aardewerken voorwerpen. III. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 5e al..

MAURIK

102 *Hoge Eng B.*: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk, Frankisch-Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. II-III; IX-XV.

103 *Eck B.*: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Terra sigillata (IB en II), gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk; een enkele inheemse scherf; verschillende Merovingische en Karolingische scherven, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. I-III; V-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 7e en 8e al..

104 *De Oude Hofstede B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Ongunstig; tuin bij boerderij met bongerd. **V.**: Scherven van ruwwandig Romeins en inheems aardewerk. Ca II.

105 *Kommanderije onder Maurik B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Voldoende; veel bouwland. **V.**: Laat-Karolingisch, vroeg-geel-geglazuurd aardewerk en steengoed. X-XV.

106 *Maurik-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Zeer slecht; boomgaarden en erven. **V.**: Geen vondsten.

107 *De Perk B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd terrein. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Weinig gevonden. Inheems en ruwwandig Romeins aardewerk. Laat M.E. steengoed. Ca II; XIV-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 120, 9e al..

108 *De Woerd (W. eind Parkstraat) B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Naast verscheidene ruwwandige Romeinse scherven enkele Merovingische. II-III; V-VII. Lit.: HOLWERDA 1917.

109 *De Woerd of Duitse Orde B.*: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Door opgraving van Dr J. H. HOLWERDA. **V.**: Bataafs-Romeins aardewerk. IB-II. Lit.: HOLWERDA 1917; Ex. Rom. III p. 120, 10e al..

110 *De Breemaat B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Onvoldoende; meest boomgaard. **V.**: Geen vondsten. Lit.: HOLWERDA 1917.

- 111 *Oltenstein B.*: Op stroomgrond. **L.**: Boerderij met grachten er om heen. **Vo.**: Slecht; boomgaard en erf. **V.**: Geen vondsten.
- 112 *Rijswijk-dorp B.*: Komgrond op stroomgrond. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland. **V.**: Zeer weinig gevonden. Enkele M.E. scherfjes. XII-XV.
- 113 *Ravenswaay-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Ongunstig; meest boomgaard. **V.**: Enkele M.E. scherven. Ca XII en XIV.
- 114 *De Muizenwinkel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Boerderij op hoogte met grachten omgeven. **Vo.**: Nihil. **V.**: Geen vondsten. XIV of XV tot heden.

ECHTELD

- 115 *De Hoge Hof te Medel B.*: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Duidelijk hogere ligging. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Naast enkele inheemse scherven ook Romeins importgoed, waarbij een IVe eeuwse randscherf, Merovingisch, Karolingisch en kogelpotten aardewerk. Ca II-XIII. Lit.: Ex. Rom. III p. 119, 2 al..
- 116 *Het Eck onder Medel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Slechts twee wandscherven van Romeins ruwwandig aardewerk. Ca II.
- 117 *Ochten N. deel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Een vrij hoog gelegen terrein, dat deels is opgehoogd door de mens. **Vo.**: Vrij gunstig; bouwland tussen erven. **V.**: Romeins geïmporteerd aardewerk (o.a. een stukje terra sigillata⁷⁾). Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en laat M.E. aardewerk. Ca II, IV?, V-XVI. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 3e al..
- 118 *Ochten Z. deel B.*: Op stroomgrond. **L.**: Opgehoogd langs de N.Z. lopende weg. **Vo.**: Matig; grotendeels verwoeste dorpskern, waarbij enkele percelen bouwland. **V.**: Een scherfje terra sigillata (II). Voorts Karolingisch (met radstempelindrukken en reliëfbanden), Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. IX-XVI.
- 119 *Aan de Heuningstraat B.*: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Scherven van ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.
- 120 *Woerd te Ijzendoorn B.*: Op stroomgrond. **L.**: Flauwe verhoging. **Vo.**: Matig; verscheidene boomgaarden naast bouwland. **V.**: Naast scherven van Romeins ruwwandig aardewerk wat inheemse scherven en een enkele aanwijzing voor Merovingische bewoning. Ca II en Merov.?. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 1e en 2e al..
- 121 *Ijzendoorn B.*: Op stroomgrond met wat overslag. **L.**: Weinig opgehoogd terrein. **Vo.**: Slecht; enkele tuintjes tussen erven en boomgaarden. **V.**: Enkele scherven van steengoed. XIV-XV.
- 122 *Den Hul B.*: Op stroomgrond. **L.**: Zeer flauwe verhoging. **Vo.**: Voldoende; half bouwland, half boomgaard. **V.**: Romeinse en Merovingische ruwwandige scherven en Karolingisch aardewerk. Ca II-IX. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 8e al..
- 123 *De Ridderhof B.*: In overslaggrond. **L.**: Oplopend tegen de dijk. **Vo.**: Ongunstig; merendeels boomgaard. **V.**: Steengoed en grijs-ruwwandig aardewerk. XIV-XV.
- 124 *Echteld-dorp B.*: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijke verhoging. **Vo.**: Ongunstig; dorpsbebouwing en boomgaard. **V.**: Enkele scherven van Karolingisch en later M.E. aardewerk. Ca IX-XV.
- 125 *Het Hoge Land bij Echteld B.*: Op stroomgrond, dichtbij stroomdraad. **L.**: Iets hogere lig-

⁷⁾ De Heer W. GLASBERGEN beschouwt dit scherfje als een zeer interessant stuk. Hij vermoedt, dat het IVe eeuwse Argonnen Sigillata is. De techniek doet volgens hem denken aan de zgn. Mittelmeer sigillata.

ging. **Vo.**: Gunstig, bouwland. **V.**: Naast talrijke scherven van ruwwandig Romeins aardewerk enkele inheemse en Merovingische scherven. I-III; Merov..

126 *De Hoge Hof* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Nihil; alles grasland onder boomgaard of spoorwegemplacement. **V.**: Munten van Hadrianus en Constantius. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 6e al..

127 *Appelenburg* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Erven tegen de dijk aan. **Vo.**: Nihil; weiland en erven. **V.**: Munt van Constantius I. Lit.: Ex. Rom. III p. 118, 4e al..

ZOELLEN

128 *Het Woerdse Bogertje* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogd. **Vo.**: Gunstig; geheel bouwland. **V.**: Naast scherven van gevernist en ruwwandig Romeins aardewerk enkele inheemse. Ca II.

129 *Ten N. van de Meergraaf* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Voldoende; deels bouwland. **V.**: Naast talrijke inheemse scherven ook die van ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.

130 *Ten Z. van de Meergraaf* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; meest bouwland. **V.**: Inheemse en ruwwandige Romeinse scherven. IB-II.

131 *Zoelen-dorp en kasteel* **B.**: Op stroomgrond, beide gescheiden door een stroomdraad. **L.**: Opgehoogde erven vooral in het dorp. **Vo.**: Matig; tuingrond tussen erven, boomgaarden en weiland. **V.**: In het dorp terra sigillata (II) met nog enkele Romeinse scherven. Overal elders Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed en ander later M.E. aardewerk. Ca II en IX-XVI.

132 *Aldenhaag* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Een ronde burgheuvel met gracht. **Vo.**: Nihil; alles bos en weiland. **V.**: Geen vondsten. Lit.: ANSPACH 1900; WAGNER.

133 *De Stenenkamer* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Een hoog gedeelte van de uiterwaard. **Vo.**: Zeer slecht; tuintjes bij boerderij, voorts boomgaard. **V.**: Enkele laat M.E. scherven.

134 *Den Ham* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Matig; meest bouwland. **V.**: Scherven van Romeins ruwwandig aardewerk. Ca II.

135 *De Heuvelakker* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Hoog punt in de velden. **Vo.**: Gunstig; bouwland. **V.**: Uitsluitend ruwwandig Romeins aardewerk. Ca II.

136 *Kerk-Avezaath-dorp* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Opgehoogde erven. **Vo.**: Matig; enkele percelen bouwland tussen erven en boomgaarden. **V.**: Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 122, 6e en 7e al.??

137 *In de Woerd* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Zeer slecht; geheel boomgaard. **V.**: Geen vondsten, doch naar ligging vermoedelijk uit de Romeinse tijd.

BUREN

138 *De Woerd* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Iets hogere ligging. **Vo.**: Gunstig; vrijwel geheel bouwland. **V.**: Het aantal vondsten is gering. Naast verscheidene Romeinse geïmporteerde ook enkele inheemse scherven. Ca II.

139 *Den Hulster* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Vrij slecht;

TABEL

van de gemeenten in de Betuwe met de aantallen vindplaatsen uit verschillende perioden t.o.v. het totale aantal

Gemeente	Tot.	Inh.	Rom.	IV	Mer.	Kar.	Continu	Verh. inh. Rom.
Bemmel	10	7	6	(1)1	3	4	1	inheems.
Gendt	9	3	4	—	4	4	—	inh. = Rom.
Huissen	—	—	—	—	—	—	—	—
Elst	24	13	(2)16	3	(1)12	8	(2)2	Rom. = inh.
Valburg	20	19	17	6	12	14	(1)4	inh. > Rom.
Heteren	15	8	8	—	2	1	—	Rom. > inh.
Hemmen	2	2	2	(1)—	2	1	(1)—	inh. = Rom.
Dodewaard	6	2	(1)3	(1)—	1	1	(1)—	Rom. > inh.
Kesteren	8	4	4	(1)—	1	—	—	Rom. en inh.
Lienden	7	2	4	—	5	4	—	Romeins
Maurik	13	3	6	—	2	2	—	Romeins
Echteld	13	3	(2)8	(1)1	(1)4	5	(1)1	Romeins
Zoelen	10	(1)3	(1)6	—	—	2	—	Rom. > inh.
Buren	9	4	4	—	3	4	—	Rom. > inh.
Beusichem	1	—	—	—	—	1	—	—
Totaal	147	(1)73	(6)88	(5)11	(2)51	51	(6)8	

grotendeels weiland. **V.**: Naast wat Romeins importgoed werd ook inheems aardewerk gevonden. Ca II.

140 *Ten Z. van Buren* (de Hofstede, de Mussenhoek, de Panoven) **B.**: Op stroomgrond. **L.**: In het N. wat hoger. **Vo.**: Slecht; grotendeels boomgaard alleen in het O. wat bouwland. **V.**: Karolingisch aardewerk met radstempelindrukken; steengoed. IX; XIV-XVI.

141 *Den Heuf* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk oplopend naar het N.. **Vo.**: Gunstig; veel bouwland tussen enkele boomgaarden. **V.**: Veel Karolingisch aardewerk o.a. met radstempelindrukken en reliëfbanden wat Pingsdorfer aardewerk. Laat kogelpotten aardewerk en steengoed. VIII-XA; XIII-XIV.

142 *Erichem-west* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijke verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; helemaal bouwland. **V.**: Vooral Karolingisch aardewerk met radstempelversiering. Misschien nog Merovingische scherven. Enkele latere M.E. scherven van steengoed en kogelpotten. VIII-IX.

143 *Erichem-oost* **B.**: Op stroomgrond. **L.**: Duidelijk hogere ligging. **Vo.**: Matig; veel boomgaarden, alleen in het O. bouwland. **V.**: Een aantal Romeins geïmporteerde scherven naast enkele inheemse. Laat-Karolingisch, vroeg-geel-geglazuurd, vroeg steengoedachtig en kogelpotten aardewerk; steengoed. Id-II; IX-XVI.

144 *Woerd bij Hoge Korn* **B.**: Op stroomgrond aan stroomdraad. **L.**: Geen verhoging waarneembaar. **Vo.**: Gunstig; alles bouwland. **V.**: Naast Romeins geïmporteed ruwwandig aardewerk enkele van inheems maaksel en verschillende Merovingische en Frankische scherven. Id-IIA; VI-VII.

145 *Asch B.*: Op stroomgrond. *L.*: Duidelijk hoger dan de omgeving. *Vo.*: Vrij gunstig; tuin- grond tussen vruchtbomen en erven. *V.*: Enkele Merovingische scherven. Karolingisch, Pingsdorfer, vroeg-geel-geglazuurd en kogelpotten aardewerk; steengoed. VII-XVI.

146 *Aan de Holstersteeg B.*: Op stroomgrond. *L.*: Opgehoogd terrein. *Vo.*: Gunstig; bouwland. *V.*: Tussen baksteen- en leipuin werden enkele scherven van steengoed gevonden. XIV-XV.

BEUSICHEM

147 *Zoelmond B.*: Op stroomgrond. *L.*: Sterk opgehoogde lange rug. *Vo.*: Middelmatig; tuinj- tjes tussen de huizen. *V.*: Karolingisch, Pingsdorfer en kogelpotten aardewerk; steengoed. Ca IX-XV. Lit.: Ex. Rom. III p. 123, 4e al..

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- ANSPACH, J.: Zoelen en de Aldenhaag. Nav. 1900 p. 36.
- BEELAERTS, W. A.: Rijn en Linge. O.M.R.M.v.O.N.R. IV 1923 p. 56-63.
- BRAAT, W. C.: De Hooge Hof, een Bataafsche nederzetting te Zetten. O.M.R.M.v.O.N.R. XVIII 1937 p. 22-40.
- BREKMAN, G. J.: De opgravingen te Kesteren in 1909 en 1910 Bijdr. Gelre XV, 1912 p. 593-611.
- BREUER, J.: Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue. O.M.R.M.v.O.N.R. XII 1931 p. 27-122.
- BRUNSTING, H.: Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Amsterdam 1937.
- BUDDINGH, D.: Wandelingen door de Betuwe, ter opsporing van Germaansch-Bataafsche, vooral van Romein- sche oudheden. (1854-1860) Tiel 1861. Nieuwe Wandelingen door de Betuwe enz. Tiel 1865.
- BYVANCK, A. W.: Nederland in den Romeinschen tijd. 2 dln. Leiden 1943.
- : Excerpta Romana III 's-Gravenhage 1947.
- CANNegiETER, C.: De mutata Rom. nominum sub principibus ratione. Monumentum Dodenwerdense expositum. Traj. ad. Rh 1758.
- EDELMAN, C. H.: Over de bodemgesteldheid van Midden Nederland. 1947.
- EGBERTS, H.: De bodemkartering in de Betuwe. Geogr. Tijdschr. 1 1948.
- FRIJTAG DRABBE, C. A. J. VON: De Peutingerkaart. De Ingenieur 1941 no. 23.
- GIPFEN, A. E. VAN en M. A. EVELEIN: De woerd, genaamd de „Kerkenhof" te Ressen gem. Ressen-Bemmel. 11e en 12e jaarversl. Terpenver. 1928, p. 16-29.
- GRASWINKEL, D. P. M.: Hulhuizen. Bijdr. Gelre XXX p. 1-29.
- HARDENBERG, H.: De villa Elst en het castrum aldaar. Ned. Arch. blad 1946 p. 31-46.
- HELDRING, O. G.: De Romeinsche grafsteen te Dodewaard. Geld. Volksalm. 1836 p. 22-27.
- : De Woerd. Geld. Volks Alm. 1839 p. 94-96.
- : De Woert, de heuvel en het hofke onder Dodenwaard en Hien. Geld. Volksalm. 1839 p. 97.
- : De Woert, onder Hervelt. Geld. Volksalm. 1839 p. 99-101.
- : Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden (1838-1839).
- : Ontdekking van enige Romeinsche en Bataafsche oudheden (onder Zetten). Nijhoff Bijdr. II 1840 p. 70-78.
- : De Woerd, enz. te Kesteren in de Neder-Betuwe. Nijhoff Bijdr. II 1840 p. 208.
- : Het Hemmensche kerkhof (eene oude terp) Geld. Volksalm. 1843 p. 111-116.
- HETTEMA, H.: De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd. 1938.
- HEUFF AZ., J. A.: Romeinsche oudheden in de Tielerwaard (te Geldermalsen) en de Neder-Betuwe (te Lien- den en Ingen). Bull. Oudh. Bond VII p. 166 en 181.
- : Opgravingen op de Hooge Woerd te Kesteren 1904-1905 met verslag van J. H. Holwerda over het aardewerk. Bijdr. Gelre VIII, 1905 p. XXXII-XLII.
- : Opgraving op de Woerd te Ijzendoorn, Mei 1907. Bijdr. Gelre XI 1908 p. XXXVI.
- HOLWERDA, J. H.: Een woerd te Rijswijk (gem. Maurik). Opgraving van een Bataafsche nederzetting. Bijdr. Gelre XX, 1917 p. 221-246. Voor grondplan zie O.M.R.M.v.O.N.R. XIX, 1938 p. 52.
- : De Linge O.M.R.M.v.O.N.R. II 1921 p. XLI-LV.
- : Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg. Leiden 1923.
- : Geschiedkundige atlas van Nederland. Oudheidkundige kaart van Nederland 1924.

- HOLWERDA, J. H.: Het grafveld van Wageningen. O.M.R.M.v.O.N.R. IX 1928 p. 82-116.
 —: Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth (1895) O.M.R.M.v.O.N.R. XII 1931 p. 1.
 HUSSONG, L.: Frühmittelalterliche Keramik aus dem Trierer Bezirk. Trierer Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst. Jhrg. 11, 1936 p. 75-89.
 JANSSEN, L. J. F.: Iets over de beteekenis der vaderlandsche woorden. Oudh. Meded. III p. 211-221.
 —: Oudheden aan de Linge. Oudh. Meded. III 1844 p. 256-303.
 —: Nieuw ontdekt Romeinsch opschrift, in de Linge, onder Hemmen. Nijhoff Bijdr. IV p. 68-70.
 KIST, N. C.: Nederlandsche oudheden. Letterbode 1856 p. 258.
 LEEMANS, C.: Over het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. Versl. Kon. Akad. v. Wet. Lett. 2e Serie V. p. 179. Het Romeinsche grafteeken van Dodewaard. Met 3 pln. Verh. Kon. Acad. d. Wet. Lett. 1875 VIII 3e stuk.
 LOESCHCKE, S.: Töpferei-abfall d.j. 259/260 in Trier. Beil. II des Trierer Jahresberichts 1921.
 MARIS, A. J.: Rijnwijk-Randwijk en het ontstaan van (Nieuw) Wageningen. Gelre XXXIX p. 33.
 MODDERMAN, P. J. R.: Oudheidkundige aspecten van de bodemkartering. Boor en Spade II 1948 p. 209-212.
 —: De bodemkartering: een nieuwe bron van gegevens voor de oudheidkundige. Bijdr. Gelre 1949.
 —: Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk. Zal verschijnen in het Bulletin van de Oudheidkundige Bond. Dec. 1949.
 OELMANN, FR.: Die Keramik des Kastells Niederbieber. Materialien z Röm.-Germ. Keramik I. Frankfurt a.M. 1914.
 Opgraving van een woerd bij Maurik. Nederl. Anthropol. Ver. 1915 p. 25.
 PLEYTE, W.: Nederlandsche Oudheden. XVIe afl.
 —: Beschrijving van eenige onder Elden gevonden oudheden. Bijdr. Gelre V p. 147-149.
 PIJLS, F. W. G.: De bodemkartering van de Betuwe. In De Betuwse fruitteelt herleeft. Wageningen 1946.
 RENAUD, J. G. N.: Vondsten op den Doornenburg. Bijdr. Gelre XLIV p. 185.
 RITTERLING, E.: Das Frührömische Lager bei Hofheim im Taunus. Ann. d. Ver. f. Nassauische Altertumsk. Bnd 40, 1912.
 SCHOO, J.: De wegen door het land der Bataven op de kaart van Peutinger. T.K.N.A.G. 1937 p. 649.
 SLEE, J. C. VAN: De Romeinsche grafsteen uit Dodewaard. Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudh. 6e reeks IX p. 129.
 STOLTE, B. H.: De Romeinsche wegen in het land der Bataven en de Tab. Peutingeriana. T.K.N.A.G. 1938 p. 700.
 UNVERZAGT, W.: Die Keramik des Kastells Alzei. Materialien z. Röm. Germ. Keramik. Frankfurt a.M. 1916. Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst. Vondstenarchief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
 WAGNER, J. D.: Zoelen en den Alden Haag. Bijdr. Gelre XXX p. 133-142.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE OLD SETTLEMENTS IN THE OVER AND NEDER BETUWE

From 1946 till 1948 a soil review was made of the Over- and Neder-Betuwe, lying between the rivers Rhine and Waal. An extract of the pedological results is shown on the maps accompanying this publication. During the soil research a great number of formerly inhabited grounds were discovered, as their soil type differed from the other soils by its high degree of phosphates and its dirty colours. All these old settlements have been archaeologically investigated, chiefly by collecting potsherds from arable lands.

As a rule the settlements were and are still found on the natural levee soils, which are the highest parts of the riverclay landscape. On the levees one sees the old river channels which are nowadays dead. Between the levees the basins lie which are low and uninhabited. Dikebreach deposits were formed since the middle ages.

No new discoveries were made as to pre-Roman archaeology. Interesting data were collected concerning native and Roman archaeology during the first three centuries A.D. Twenty settlements could be dated for that time. The eastern part, the Over-Betuwe, must have

been especially "insula batavorum", as native potsherds were far more numerous in this region than in the western part. Moreover the Over-Betuwe was more densely populated than the Neder-Betuwe in those days.

Some river channels still carried water, for instance, the channel from Haalderen along Elst to Driel.

As the river-built levees carried the settlements, the roads, too, had to be searched for them. It was, however, impossible to find, with certainty, a Roman road in recent topography. Further several levees are directed south-north, as is shown on the maps. It seems possible that Roman defence works were built on the northern side of the levees, as these ridges were the natural communications for an attack across the Rhine to the south.

In twenty settlements potsherds were found which could be dated for the fourth century A.D. This habitation is mainly found in the surroundings of Andelst.

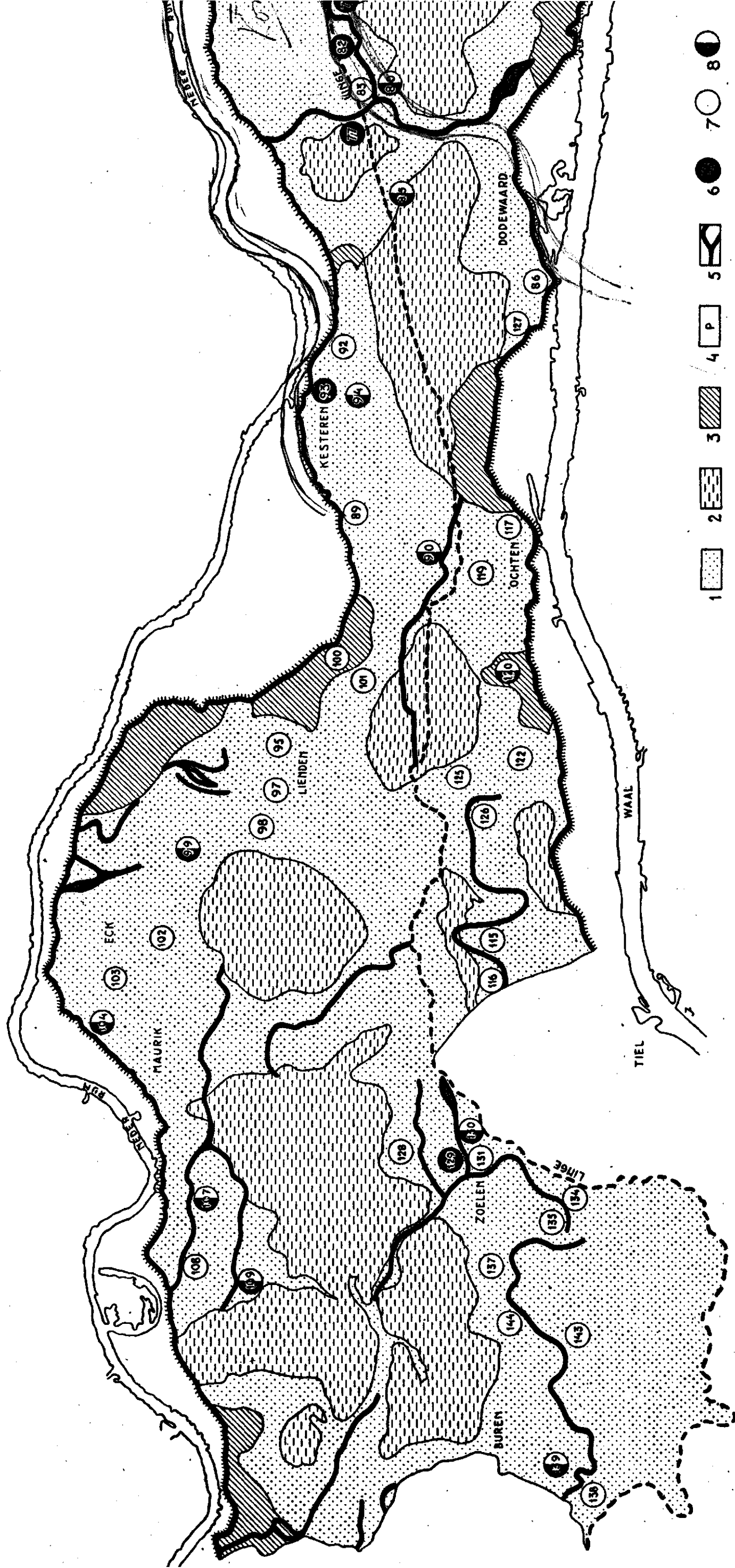
In the Merovingian ages the Betuwe must have been inhabited too, about fifty settlements were found. In the Over-Betuwe a continuation is shown, as a rule, from Roman occupation on. The western part bears witness to a renewed habitation.

In Carolingian times new villages were founded. In some cases resettlements took place as the rivers changed their course. This went on as late as the middle-ages after the dikes had been built.

Map II. Simplified soil map from Over- and Neder-Betuwe with settlements in Roman epoch. 1. Natural levee soils. 2. Basin soils. 3. Dike breach deposit soils. 4. Outcrop of pleistocene sand. 5. Old river bed. 6. Especially native finds. 7. Especially Roman finds. 8. Native and Roman finds. Research by the Soil Survey at Wageningen and the Governmental Service for archaeological soil research.

Map III. Simplified soil map from Over- and Neder-Betuwe with early medieval settlements. 1. Natural levee soils. 2. Basin soils. 3. Dike breach deposit soils. 4. Outcrop of pleistocene sand. 5. Old river bed. 6. Merovingian finds. 7. Carolingian finds. 8. Merov. and carlov. finds. Research by the Soil Survey at Wageningen and the Governmental Service for archaeological soil research.

P. J. R. M.

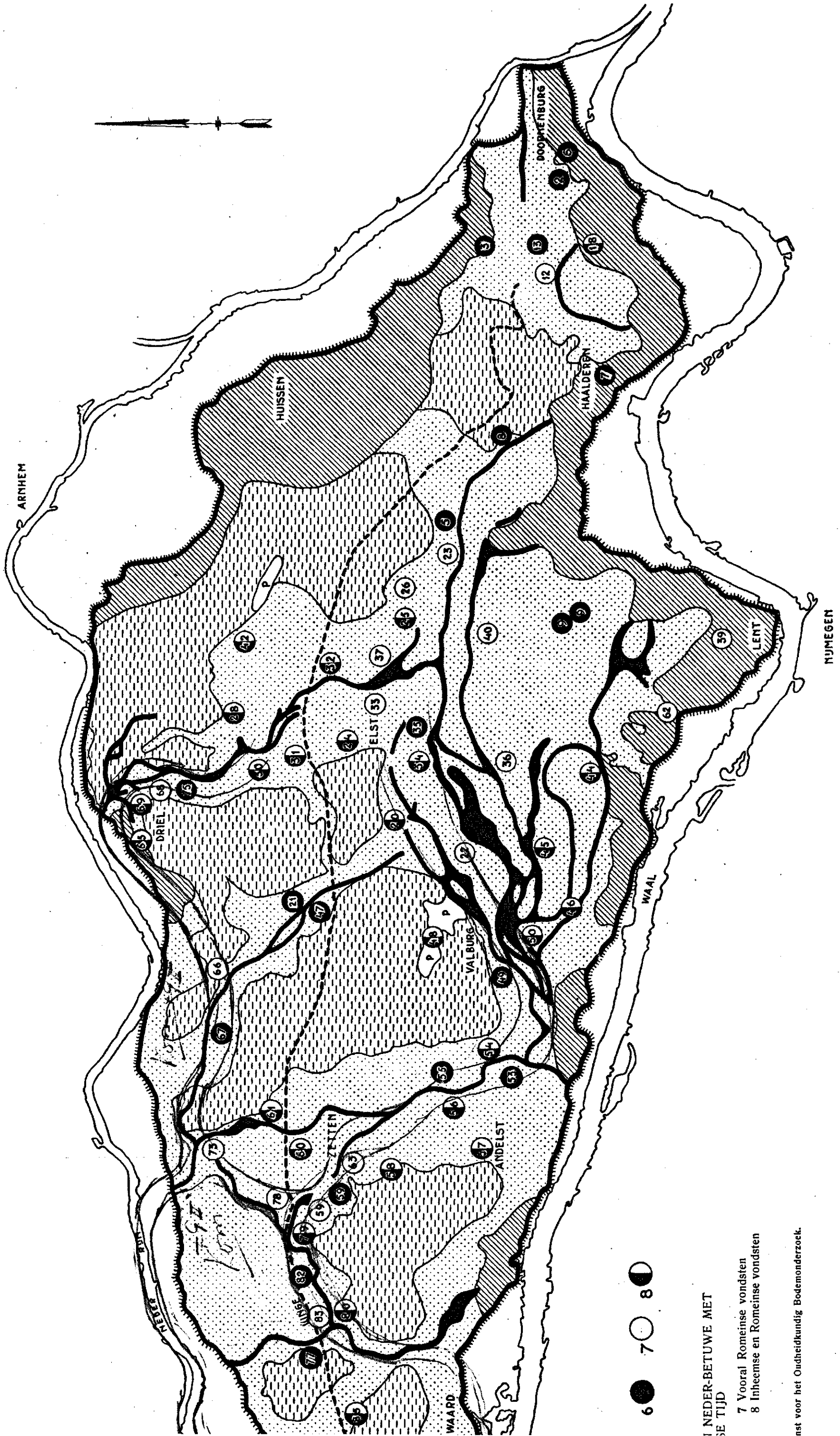

0 500 2500 M

VEREENVOUDIGDE BODEMKAART VAN OVER- EN NEDER-BETUWE MET VINDPLAATSEN UIT DE ROMEINSE TIJD

- 1 Stroomrugggronden
- 2 Kongronden
- 3 Overslaggronden
- 4 Pieistocene opduiking
- 5 Oude stroomdraad
- 6 Vooraf inheemse vondsten
- 7 Vooraf Romeinse vondsten
- 8 Inheemse en Romeinse vondsten

Onderzoek van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen, en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

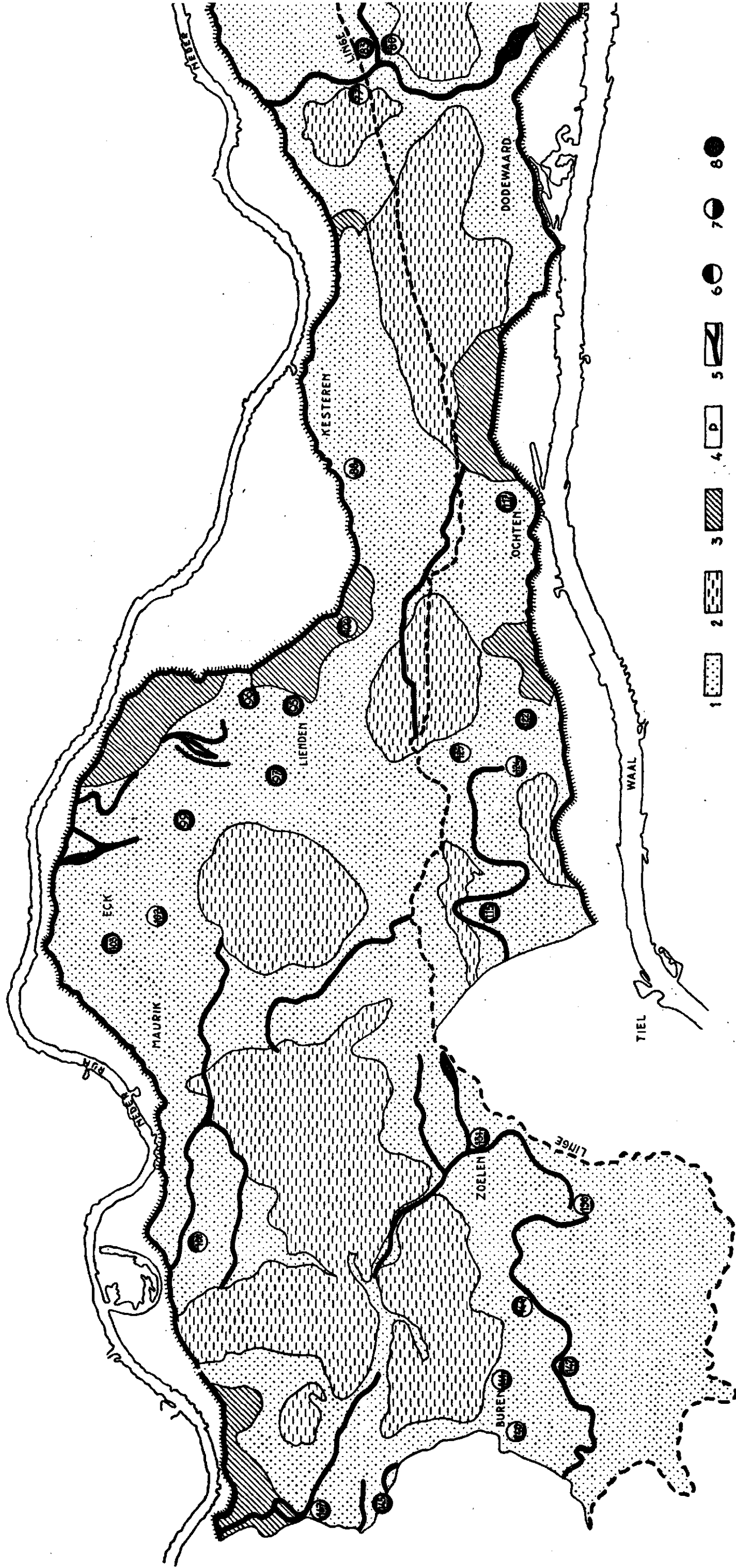

6 ● 7 ○ 8 ◐

IN NEDER-BETUWE MET
DE TIJD

7 Vooraf Romeinse vondsten
8 Inheemse en Romeinse vondsten

met voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

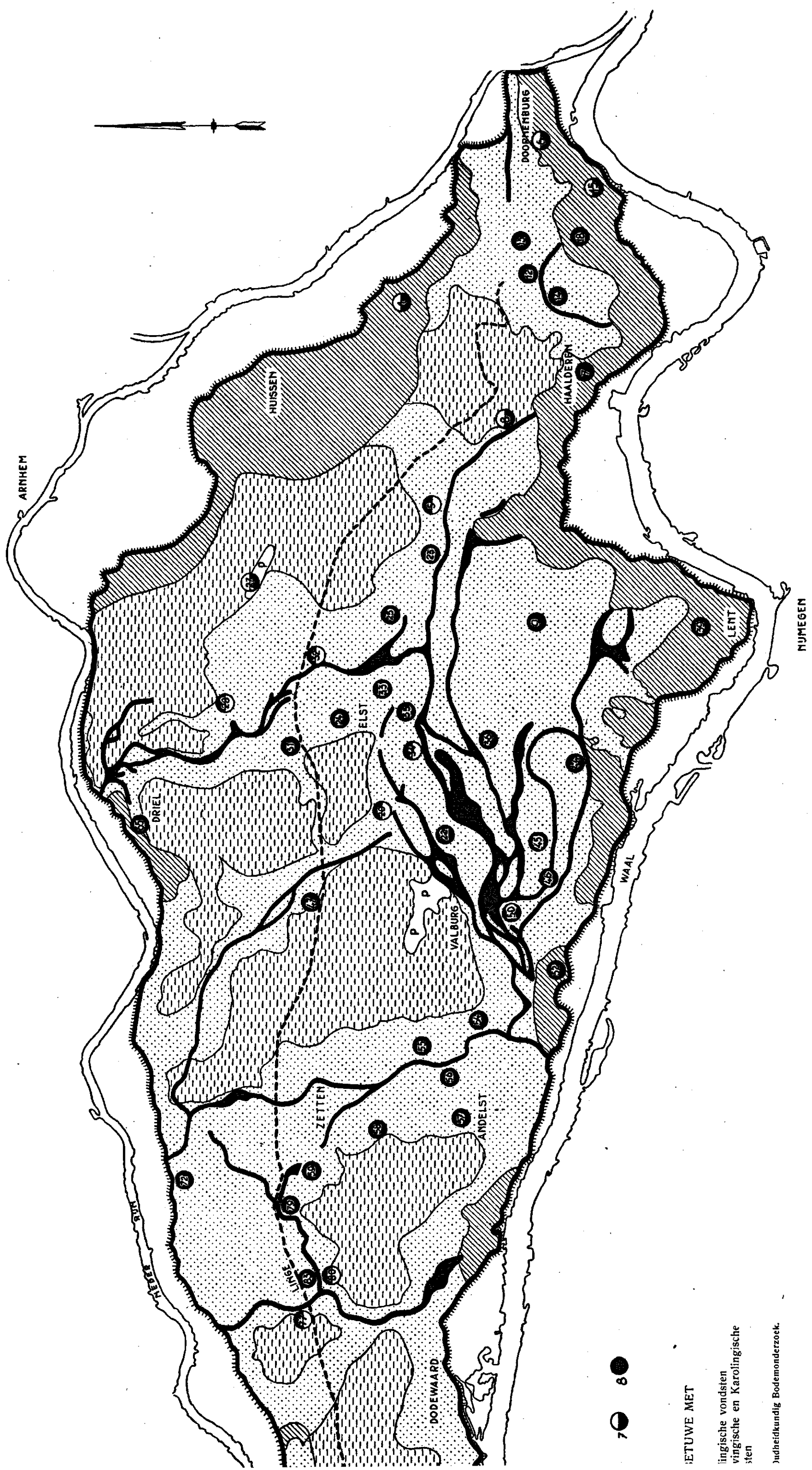

0 500 2500 M

VEREENVOUDIGDE BODEMKAART VAN OVER- EN NEDER-BETUWE MET VROEG-MIDDELEEUWSE WOONPLAATSEN

1 Stroomruggronden	4 Pleistocene opduiking	7 Karolingische vondsten
2 Komgronden	5 Oude stroomdraad	8 Merovingische en Karolingische vondsten
3 Overslaggronden	6 Merovingische vondsten	

Onderzoek van de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen, en de Rijtsdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Utrechtse Met

● Keltische vondsten
 ○— Vingische en Karolingische stenen
 ○| Judeo-kundig Bodemonderzoek

7 6